‘De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde’

M. Hanot

bron
M. Hanot, ‘De Brusselse tijschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde.’ In: A. Deprez en W. Gobbers, *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen*. HES, Utrecht 1990, p. 84-119.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hano002brus01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

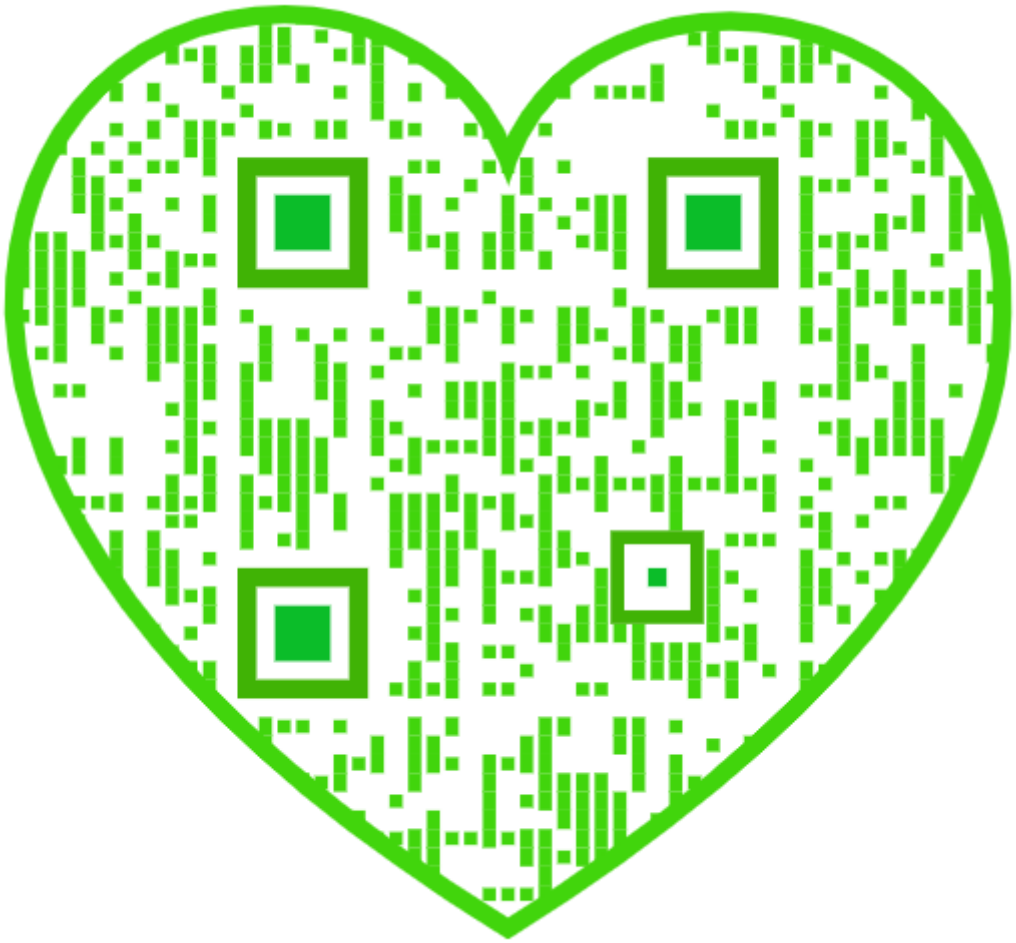

De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde

1815-1830

Toen de Franse legers na Waterloo het grondgebied van het latere België verlieten, was in Brussel het culturele leven grondig verfranst. De pers in het algemeen was er in verval geraakt en de Nederlandse pers in het bijzonder had geen kans meer gekregen. Er bestonden alleen Franstalige tijdschriften, waarvan sommige, als *L'Observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique par une Société de Jurisconsultes et d'Hommes de lettres* (1815-1819), de opvatting steunden dat het Frans de nationale taal en de taal van de welopgevoeden (leden van het gerecht, literatoren, geleerden), het Vlaams de taal van een deel van de arbeidersklasse en het Hollands een vreemde taal was.[1] De cultuurpolitiek van Willem I botste te Brussel op het verzet van een burgerij die 'ieder besef van cultuurgemeenschap met het Noorden' miste.[2] Zolang in het Zuiden de lezers van tijdschriften alleen onder welgestelden waren te vinden die hun opvoeding in het Frans hadden ontvangen, was het al gunstig als Franstalige tijdschriften zich voor de Nederlandse cultuur interesseerden. Dat deed bijvoorbeeld *Le Mercure belge* (1817-1821)[3], die recensies van Nederlandse werken van Willems, Vervier, Bilderdijk, Vondel, Borger, een Franse vertaling van gedichten van Van Marle en Spandaw en van de inaugurele rede van Schrant bracht.[4] In 1820 publiceerde de *Mercure* een overzicht van de werken van Kotzebue, om aan de wens van sommige toneelgenootschappeen tegemoet te komen.[5]

Concordia en De Argus

Leidinggevende Nederlanders beschouwden een Nederlandstalig tijdschrift echter als een van de eerste behoeften van de Zuidelijke Provinciën[6] en hoopten daar via taalpropagandistische actie de gepaste voorwaarden voor te scheppen. Daartoe richtten L.G. Visscher, G.J.

Meyer, C. van Marle en P.G. van Ghert op 1 december 1818 te Brussel het letterkundig genootschap Concordia op. Brussel herbergde een groot aantal Nederlanders die Concordia's activiteit konden bevorderen, en van de jonge Lodewijk Gerard Visscher (1797-1859), die er als controleur van de belastingen werkzaam was, ging in cultureel opzicht een grote stuwkracht uit.[7] Concordia moest een Nederlands cultureel centrum worden, waar belangstellenden uit Noord en Zuid elkaar konden ontmoeten, een goed voorziene bibliotheek raadplegen en voordrachten bijwonen of houden. De lezingen zou het genootschap periodiek in de *Mengelingen* bundelen.

De *Eerste Bundel* (1820)[8] weerspiegelde zowel de idealen van de Verlichting - overeenstemmend met Concordia's zinspreuk 'Verlichting en Verdraagzaamheid' - als ook nieuwe romantische denkbeelden, bijvoorbeeld in Van Gherts opstel 'Levens- en Karakterschets van den Dichter F. von Hardenberg, bekend onder de naam Novalis'. Van Ghert, die te Jena bij Hegel college had gelopen, zou in *De Argus* ook Duitse romantische filosofen als Fichte, Schelling en Hegel bekendmaken. Verder schreven Meyer 'over de noodzakelijkheid eener vollledige taalkennis' en Visscher over Cats als prozaschrijver.

Maar Concordia raakte in verval[9] en voor een tweede bundel *Mengelingen* kwam de Belgische revolutie te vroeg. Begin 1826 trad onder het voorzitterschap van H.J. Schuermans een kentering in: men wijzigde de reglementen en 92 kandidaten boden hun medewerking aan. Er werden weer prijsvragen in taal- en letterkunde uitgeschreven en voordrachten gehouden en Koning Willem schonk het genootschap vijfhonderd gulden.[10] De nieuwe aanpak moet effect hebben gesorteerd, want de brochure *Koninklijk Genootschap Concordia te Brussel*[11] (1830) vermeldde dat het genootschap 457 leden telde, voorzag voor elk der jaren 1830, 1831 en 1832 zestien spreekbeurten[12] en sprak de hoop uit dat de raad van Concordia in de loop van 1830 'eenen nieuwen *bundel van redevoeringen en verhandelingen*' uit zou geven.[13]

Dat de politieke gebeurtenissen er in 1830 anders over zouden beschikken, kon de raad niet voorzien. Voor hun later werk in de tijdschriften moet het voor een aantal Vlaamse leden nuttig zijn geweest dat de meer dan honderd dag-, week- en maandbladen en andere tijdschriften[14] van de bibliotheek van Concordia hun niet alleen een bijzonder gevarieerde, grensoverschrijdende informatie, maar sommigen van hen ook ideeën verschaften voor later, als ze zelf de inhoud van een tijdschrift zouden moeten concipiëren.

Intussen had Visscher, met hulp van Van Ghert en Meyer, het weekblad

De Argus opgericht,[15] waarmee hij zowel de publikaties en activiteiten van de Noordelijke als die van de Zuidelijke Provinciën onder de aandacht van de lezers in het Zuiden hoopte te brengen. Het eerste nummer verscheen op 14 september 1825. Volgens Wap was Visscher er de redacteur van[16], maar behalve onder een polemiek met *La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas* tekende hij nooit met zijn eigen naam. De meeste recensies waren anoniem of ondertekend met initialen; de namen van de recensenten kon men evenwel bij de redactie opvragen.

Zoals hij dat in zijn *Over het Herstel en de Invoering van de Nederlandsche Taal* had gedaan, steunde Visscher ook in *De Argus* het doel dat de regering onder meer met betrekking tot godsdienst en onderwijs in de Zuidelijke Provinciën nastreefde. Als aanhanger van de ideeën van Febronius[17] stelde hij zich anti-ultramontaans op en stond hij impliciet een nationaal gerichte kerk voor. Ook ijverde hij voor het door Willem I te Leuven opgerichte Collegium Philosophicum.[18] Aan dogmatische tegenstellingen hechtte hij weinig belang: deugdbeoefening was hem belangrijker dan leerstellingen. In die geest werden van Schrant twee werken geprezen: het *Leven van Jezus* en de vertaling *Gebedenboeken* naar het Hoogduits van J.M. Sailer, die vanwege hun liberale verdraagzaamheid op de kerkelijke Index waren geplaatst.[19]

Met zijn literaire kritiek was Visscher vooruitstrevend voor zijn tijd en ondergroef hij, zoals later ook *Apollo* en de *Nederlandsche Mercurius* dat zouden doen, het gezag van gevestigde tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en *De Recensent*.[20] Hij keerde zich tegen critici die volgens rederijkersnormen alleen maar onnauwkeurigheden in de versmaat of overtreding van de regels van moraal en beschaving opspoorden[21], maar die voor het gebrek aan oorspronkelijkheid van een werk blind bleven. Hij zag de kritiek als een bemiddelingsfactor tussen auteur en publiek. De beoordeling moet vrij gebeuren, onpartijdig, zonder aanzien des persoons, ook al zag hij in dat elk oordeel relatief, subjectief en tijdgebonden is.

Zijn eigen beoordelingen reageerden tegen de almacht van de rationalistische esthetiek. Hij wilde de literatuur bevrijden van de nuttige en zedelijke onderwerpen en de heerschappij van de rede en de zedenleer over het instinctieve en hartstochtelijke leven breken ten voordele van een literair-psychologische uitbeelding. Hij was een voorstander van de roman met ‘romantische’ inhoud, zoals Goldsmith, Scott, Sterne, Swift en Cervantes die tot stand hadden gebracht.[22] In een tijd dat velen van de superioriteit van de Nederlandse letterkunde overtuigd waren, terwijl deze arm was aan romans, vergeleek Visscher Nederlandse

werken met buitenlandse en aarzelde hij niet, zo nodig, hun gebreken aan de kaak te stellen. Hij reageerde ook tegen naäperij van de kunstenaar.

Een tweede romantische trek in zijn kritiek was het belang dat hij aan de eenheid-scheppende, 'effect bereikende' verbeelding toekende. Plaatsbeschrijving en karakterontleding achtte hij slechts verantwoord als zij door de verbeelding in de eenheid van het werk waren opgenomen. Maar toonde hij een grote belangstelling voor het romantische, toch zijn er in zijn beoordelingen nog sporen te merken van de pseudoklassieke theorie der oorspronkelijke navolging. Zijn ironie klinkt echter modern, vooral als hij de traditionele deugden belachelijk maakt.[22]

De belangrijkste medewerker van Visscher was P.R.(eland), alias de twintigjarige Rotterdammer Joannes Jacobus Franciscus Wap (1806-1880), die aan de universiteit te Gent studeerde. Zijn bijdragen bereikten weliswaar niet dezelfde hoogte als die van Visscher, maar hij deelde diens opvattingen. Hij keerde zich tegen vertalingen en navolgingen en trachtte de lyrische poëzie nieuw leven in te blazen. Vloeiende taal en boeiende inhoud boden de lyricus zijns inziens een waarborg voor welslagen. Een bijzondere belangstelling toonde hij voor het hekelschrift. Hij noemde zichzelf 'een liefhebber van de waarheid al lachende voorgesteld' en beweerde de beste hekeldichten gelezen te hebben.[23]

Tegenover de literatuur van de Zuidelijke Provinciën nam men in *De Argus* een didactisch-pragmatisch standpunt in: men loofde de schaarse werken - vooral genootschapspublikaties en almanakken -, maar kritiseerde ook de uiterlijke navolging van Hollandse maatschappijen en genootschappen. Het uitschrijven van prijsvragen met het doel het gebruik van het Nederlands te bevorderen, vond Wap weinig efficiënt, omdat de Hollanders toch de lauweren wegdroegen. Hij beval eerder praktische maatregelen aan, zoals blijkt uit zijn beoordeling van werken van de Koninklijke Maatschappij van Taal- en Letterkunde te Brugge:

> In plaats van prijsverzen te doen maken op allerlei onderwerpen, die, hoe goed ook behandeld, geen dadelijk nut aanbrengen, wilden wij dat zij die bezigheden aan anderen overlieten en veeleer een penningsken ten beste hadden voor den onderwijzer, die zijne school verbeterde, voor den schrijver, die een nationaal werk maakte dat *gelezen* werd, enz. In 't kort wij wilden dat zij naar buiten nuttiger was en meer werk maakte van de zwakke en ongewisse pogingen der Vlamingen dan van de beste voortbrengselen der Hollanders.[24]

Als een aanmoediging voor Willems moet het worden beschouwd dat diens rede *Over het Karakter van den Nederlandschen Schilder* werd opgenomen.

Zonder enig bericht vooraf verscheen *De Argus* voor het laatst op 27 december 1826. Op 31 december 1826 werd Visscher officieel tot buitengewoon hoogleraar aan het Collegium Philosophicum te Leuven benoemd. Dat was volgens Wap de reden waarom hij de redactie van *De Argus* liet varen.[25] Men mag aannemen dat Wap *De Argus* te Brussel niet overnam, omdat hij er geen toekomst voor zag daar het dure weekblad (twintig gulden per jaar) onvoldoende abonnees telde.[26] Visscher moet zijn abonnees vooral onder de leden van Concordia hebben gezocht. Aldus bereikt hij enkele Vlaamse intellectuelen en vooral (beurtelings) in Brussel of Den Haag verblijvende Hollandse functionarissen en militairen. Sommigen hiervan hadden, als het ware ambtshalve, een regeringsgezind tijdschrift gesteund, maar, als hun ambtelijke relatie met de Zuidelijke Provinciën ophield, zeiden ze hun abonnement op.

Door zijn kort bestaan kon *De Argus* vanuit Brussel niet de beoogde vernieuwing van de Nederlandse letterkunde teweegbrengen; door zijn geringe verspreiding en zijn te gespecialiseerde inhoud had hij bovendien bij de Vlamingen niet het gewenste taalpropagandistische effect. Intellectuelen als Willems, Van Duyse en anderen hadden er evenwel voor hun latere tijdschriftactiviteiten een leerschool aan.

Een medestander van Visscher en sympathisant van Concordia was de drukker Jozef Sacré. Van 1826 tot 1831 gaf hij onder het motto ‘Neen! Neêrland staat zijn taal niet af’ (Spandaw) de *Almanak voor Blijgeestigen* uit.[27] In de eerste drie jaargangen bracht hij hoofdzakelijk Nederlandse vertalingen van blijspelen van Kotzebue. Hij volgde met opzet de smaak van het publiek en beweerde aldus hetzelfde te doen als wat tal van kamers van retorica, zelfs in de Franse tijd, hadden gedaan: leeslust opwekken en intussen de kennis van het Nederlands onderhouden.[28] Van de vierde jaargang af bracht hij een keuze van gedichten uit Noord en Zuid. Als Vlaamse medewerkers had hij F. de Vos, Maria Doolaeghe, A.J. Duncan, K.L. Ledeganck, Fr. Rens, P. van Duyse, J.V. Wouters. De zevende jaargang bevatte enkel nog werk van Hollandse medewerkers.

Franstalige Tijdschriften

Om de kennis van het Nederlands te bevorderen, lanceerde D. Snatich, leraar aan het atheneum te Brussel, in augustus 1826 zijn *Revue explicative des principes fondamentaux et des beautés de la langue néerlandaise* (1826-1830; 2 delen) en verklaarde hij zich bereid, om tijdens een 'maandelijkse audiëntie' zijn abonnees met hun taalkundige moeilijkheden te helpen. In een uitvoerig commentaar bij de eerste aflevering maakte V.(an) G.(enabeth) er bezwaar tegen dat Snatich in zijn tijdschrift voor alle Zuidelijke Provinciën het Frans gebruikte.[29] *La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas* verheugde zich daar echter over en achtte Snatichs 'recueil périodique' onder andere daarom een beter lot beschoren dan *De Argus*.[30]

Uit zijn bijdrage 'Sur le style en général et sur le style néerlandais en particulier' blijkt hoe Snatich het uitleggen van de fundamentele beginselen opvatte: aan de hand van voorbeelden verklaarde hij de samenstelling van woorden of weidde hij uit over spelling, homoniemen, zegswijzen, enzovoorts. Ook publiceerde hij vertalingen van Nederlandse gedichten (Tollens, Spandaw) en recensies van Nederlandse boeken. De *Revue explicative* heeft waarschijnlijk, gelet op haar kort bestaan, geen succes gehad.

In 1825 lanceerde ook Frédéric de Reiffenberg (1795-1850) een tijdschrift, *Archives philologiques*. Die titel handhaafde hij voor de eerste twee delen; daarna paste hij hem telkens aan als een uitbreiding of een beperking van de inhoud dat nodig maakte: de volgende twee delen noemde hij *Archives pour servir à l'histoire civile et littéraire des Pays-Bas* en de laatste twee *Nouvelles Archives historiques des Pays-Bas*.[31] Sedert 1822 was deze van Bergen (Mons) geboortige historicus en filosoof buitengewoon hoogleraar aan de universiteit te Leuven, wat de dichter in hem tot de ode 'Le Collège Philosophique' inspireerde. De Reiffenberg was ook lid van Concordia. Alles wees erop dat hij bij minister Falck in de gunst stond en daar ook het nodige voor deed. Hij nam zich voor in zijn *Archives* het roemrijke verleden van de Nederlanden te ontginnen. In 1827 omschreef hij zijn standpunt als volgt:

> La langue la plus répandue dans les Pays-Bas, celle qui s'y montre réellement sous une forme nationale est la flamande ou hollandaise: elle surtout fixera notre attention.[32]

Aan deze geesteshouding[33] was het te danken dat de Nederlandse letterkunde in de eerste vier delen van het tijdschrift proportioneel een behoorlijk aandeel kreeg. De Reiffenberg vertaalde verzen van

dichters uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, wijdde aan sommigen van hen een artikel, recenseerde studies over dichters uit de zeventiende eeuw, kondigde publikaties op het gebied van de literatuurgeschiedenis en nieuwe tijdschriften aan en vermeldde de activiteit van Concordia en van andere literaire genootschappen. Ook in de stukken die niet direct de Nederlandse literatuur tot onderwerp hadden, vroeg hij aandacht voor Nederlands werk. In een recensie van de *Essais historiques et littéraires* van Walter Scott wees hij bijvoorbeeld op Van Wijns beschouwingen over *Karel ende Elegast*. Scotts romans intrigeerden hem, omdat hij er details over België in meende te herkennen. Ze leverden hem de stof voor vijf open brieven aan de Engelse auteur. Zodoende maakte hij zijn lezers op de Engelse romantiek attent; dat deed hij ook voor de toenmalige Duitse filosofie (Kant, Schelling, Fichte en anderen). Bevorderlijk voor het Nederlands nationaal gevoel was zijn aandacht voor humanisten, geleerden en drukkers die in de Nederlanden werkzaam waren geweest, zoals Becanus, Busbeck, Erasmus, Geert Grote, Kiliaan, Justus Lipsius, Christoffel Plantijn, Janus Secundus, Sweertius, Vives en anderen.

De *Archives* werden gepubliceerd tot 1832 en overleefden aldus 1830, wat de Reiffenberg allicht te danken heeft gehad aan de grotere terughoudendheid die hij zich in de laatste twee delen met betrekking tot de Nederlandse literatuur oplegde.

Over de periode van het Verenigd Koninkrijk mag dus in het algemeen worden gezegd dat zij, met betrekking tot de Nederlandse letterkunde, te Brussel slechts vroegtijdig afgebroken periodieken opleverden. Aanvankelijk was er geen verenigingsleven dat een Nederlandstalig literair of algemeen tijdschrift in het leven had kunnen roepen en ontbraken er zowel de schrijvers die het van bijdragen hadden kunnen voorzien, als een lezerspotentieel dat het financieel levensvatbaar moest maken. De oprichting van Concordia veranderde daar niets wezenlijks aan: het kon zijn *Mengelingen* niet voortzetten en Visscher staakte *De Argus* na twee jaar. Toen Concordia, op sterven na dood, zich onder de stuwkracht van Schuermans bleek te herstellen en op het punt stond de *Mengelingen* weer uit te geven, werden zijn activiteiten door de Belgische Revolutie afgebroken. De *Almanak voor Blijgeestigen* van Sacré richtte zich tot een ruimer, minder intellectueel publiek en had Vlamingen als medewerkers, maar overleefde 1830 nauwelijks.

De Franstalige tijdschriften die zich met Nederlandse literatuur inlieten, verging het niet beter. *Le Mercure belge* bestond slechts vier jaar; de

Reiffenbergs *Archives* bestonden tot 1832, maar bevatten de laatste drie jaar niets meer over Nederlandse literatuur. Terugblikkend is het opvallendste kenmerk van de tijdschriften uit de periode 1815-1830 dus hun kort bestaan. Hun greep op de Vlaamse lezers is gering geweest; of ze een lokale groepsvorming hebben bevorderd, valt te betwijfelen. Wel hebben ze bijgedragen tot de intellectuele vorming en de inspiratie van individuele schrijvers: onder meer door het instandhouden van een beperkt Nederlands-Vlaams literair leven, het vertrouwd maken met buitenlandse ideeën, stromingen en auteurs en het leggen van persoonlijke contacten.

1830-1839

Onmiddellijk na de Omwenteling van 1830 bleven er te Brussel zo goed als geen periodieke publikaties meer over die zich met Nederlandse literatuur inlieten. Het zou jaren duren eer te Brussel weer een Nederlandstalig tijdschrift kon ontstaan. In anderstalige tijdschriften werd intussen aan Nederlandse literatuur nauwelijks aandacht besteed. Meer dan elders werd de houding van de redacties tegenover de Nederlandse literatuur er door de politiek van de regering en het opportunisme van de medewerkers beïnvloed. Tot het verdrag van 1839 was de regering officieel nog met Nederland in staat van oorlog en behandelde zij het Nederlands alsof het de taal van de vijand was.

Intussen vergrootte de Franse druk in politiek en cultureel opzicht zozeer, dat de regering - de Theux zich tegen de annexatieplannen van Frankrijk wilde beveiligen. Contacten met Duitsland en met pro-Duitse publicisten waren haar daarom niet ongenegen. Dat alles werd in de tijdschriften tussen 1830 en 1845 weerspiegeld. Hoe weinig aandacht zij aan het Nederlands en de Nederlandse literatuur aanvankelijk ook schonken, toch hebben enkele bladen uit deze periode ertoe bijgedragen dat de belangstelling voor de Nederlandse letteren niet helemaal verdween.

Franstalige tijdschriften

Vooreerst waren er Franstalige periodieken die zich ‘littéraire’, ‘national’ of ‘belge’ noemden en die tot de bevorderaars van ‘le germanisme’ worden gerekend.[34] De meesten van hun medewerkers geloofden echter niet in de herleving van het Nederlands omdat het niet tegen de machtige,

expansieve Franse beschaving op kon tornen; ze beschouwden het Vlaams alleen nog als een studieobject voor filologen, zonder nut voor het dagelijkse leven, ook als zij de Reiffenberg - tot 1830 lid van Concordia -, Théodore Weustenraad of André van Hasselt heetten: beide laatsten, Maastrichtenaren, hadden nochtans in het Nederlands gedebuteerd. Aan de Duitse en de Engelse literatuur besteedden ze veel aandacht, aan de Nederlandse geen of weinig.

Enkele voorbeelden: reeds de *Recueil encyclopédique belge* (1833-1834)[35] en *La Belgique littéraire et industrielle. Revue de la littérature, des arts, des sciences et de l'industrie* (1837)[36] weerspiegelden tijdens hun kort bestaan een opvallende terughoudendheid ten opzichte van de Nederlandse én openheid ten opzichte van de Duitse literatuur. In het eerste tijdschrift, waar onder meer de Reiffenberg en J.J. Altmeyer aan meewerkten, publiceerde Van Hasselt een Franse vertaling van Bürgers 'Lenore', die mogelijk Th. van Rijswijck tot voorbeeld heeft gediend toen die in 1845 'Lenore' voor *De Broederhand* bewerkte[37]; maar het Nederlands kreeg er geen enkele aandacht. Ook in het tweede tijdschrift ging, ondanks de medewerking van Jules de Saint-Genois, de aandacht bijna uitsluitend naar de Duitse literatuur. De pangermanist Victor Coremans, die weldra *Die Freie Presse* zou uitgeven, werkte eveneens mee.

In de *Revue Belge. Journal scientifique, philosophique et littéraire* (1835-1843), het orgaan van de Association nationale pour l'encouragement et le développement de la littérature en Belgique, die in 1834 te Luik, waarschijnlijk op initiatief van Weustenraad, was gesticht, proclameerde deze oud-leerling van Kinker dat het zijn nieuw ideaal was een nationale (Franse) literatuur in het leven te roepen die de artistieke uitdrukking van de pas verworven politieke onafhankelijkheid zou zijn. Overigens besteedde ook de *Revue Belge* veel aandacht aan Duits en Engels werk, maar geen aan Nederlands.[38] Hetzelfde gold voor *La Renaissance. Chronique des Arts et de la Littérature* (1838/40-1854), uitgegeven door de Association nationale pour favoriser les arts en Belgique, een enkele Franse vertaling van een Vlaams werk niet te na gesproken.[39]

Met de *Revue de Bruxelles* (1837-1850)[40], opgericht door A. Deschamps en P. de Decker, kwam er een einde aan het negeren van de Nederlandse literatuur. De politicus en latere minister Pierre de Decker (1812-1891) was bevriend met Conscience, de Saint-Genois, Snellaert, Van Duyse en Willems en droeg als katholiek unionist de Vlaamse literaire en politieke beweging een warm hart toe. Toen de Reiffenberg, hoewel medewerker aan de *Revue de Bruxelles*, zich in 1839 te Stuttgart wat laatdunkend over het Vlaams uitliet, wees De Decker hem terecht.

De Duitsgezinde medewerkers Van Hasselt, Arendt, Moeller, de Reiffenberg en anderen bleven de bloeiende Duitse literatuur in de ruimste zin aandacht schenken[41], maar anderen kregen eveneens de kans, om in aankondigingen van nieuwe publikaties, beschouwingen van theoretische aard en een enkel overgenomen stuk ook voor de Nederlandse literatuur aandacht te vragen.

In 'De la nationalité littéraire en Belgique'[42] noemde de Saint-Genois de Nederlandse literatuur zelfs een integrerend deel van de Belgische literaire nationaliteit. Literatuur - Franse of Nederlandse - ooit op het grondgebied van de nieuwe staat ontstaan, was volgens hem 'Belgisch' en onderscheidde zich daardoor van literaturen als de Franse, de Engelse, de Duitse. Een 'Belgische' literaire nationaliteit bestond al van oudsher:

> Car nous pensons qu'à cette nationalité appartiennent tous ceux qui, nés sur le sol de notre patrie, se sont voués, dès les temps les plus reculés, au culte des sciences et des lettres, depuis le moine le plus obscur des monastères du moyen-âge, jusqu'aux laborieux professeurs de nos modernes universités.

Onder de gedeeltelijk misleidende titel 'Littérature flamande, Rapport de M. Bormans'[43] werd in 1841 Bormans' verslag over de spelling geprezen als 'l'ouvrage le plus remarquable de la philologie moderne', maar werd ook gevreesd dat zijn kritiek velen zou verhinderen onpartijdig de voorgestelde principes te bestuderen en dat juist op het ogenblik dat de Vlaamse literatuur er na tien jaar Belgische staat beter voorstond.[44] Om de lezers hiervan te overtuigen en wellicht ook om de titel te verantwoorden, nam de redactie dan uit het *Journal de Bruxelles* een goed overzicht van tien jaar Vlaamse literatuur en literatuurstudie over.

De door Paul Devaux gestichte liberale *Revue Nationale de Belgique* (1839-1847)[45] streefde eveneens naar evenwicht in de buitenlandse beïnvloeding. Zij wilde tegen de overheersing van de Franse gedachtenwereld een tegengewicht vormen - 'créer un contre-poids à l'ascendant des idées françaises'[46] - en ging daarvoor ook de Duitse toer op: zij stelde zowel de Pruisische politiek als Duitse dichters en filosofen aan een elite van Belgische lezers voor.[47] Van de Engelsen kreeg Fenimore Cooper en Walter Scott aandacht. Wat de Nederlandse literatuur in België betrof, toonde de *Revue Nationale de Belgique* zich slechts weinig 'nationale': zij kende haar de bescheiden plaats toe die overeenstemde met haar eigen opvattingen over de ontwikkelingsmogelijkheden van het Vlaams en de Vlaamse literatuur. Dat men er de Nederlandse

literatuur desondanks niet meer afwees, bleek uit het standpunt dat de anonieme auteur van het uitvoerige artikel over ‘Des Sociétés de rhétorique et la situation du théâtre flamand’ innam:

> Mais puisque, dans plusieurs de nos grandes provinces, l'usage du français est loin d'être général, on ne peut voir sans intérêt ces essais de littérature populaire s'adressant à une partie de la nation si peu accessible aux influences littéraires et aux jouissances intellectuelles.[48]

Overeenkomstig die opvatting ontleedde hij de toestand van de rederijkerskamers sedert de Franse tijd en besprak hij met waardering toneelstukken van Karel Ondereet en Hippoliet van Peene.

Toch maakte één zwaluw nog geen zomer. De *Revue Nationale de Belgique* mocht nog zo dromen van een Belgische literatuur waarin ‘le spiritualisme français’ en ‘l'idéalisme germain’ met elkaar verbonden zouden worden, van het Nederlands in België verwachtte zij niet meer dan wat de recensent van *De la langue flamande, son passé et son avenir* van Hubert Van den Hove (pseudoniem van de Nederlandsgezinde Waal V.H. Delecourt) een jaar later daarover naar aanleiding van de opkomende Vlaamse Beweging opmerkte:

> Ce mouvement aboutira-t-il à autre chose qu'à quelques poésies ou livres populaires et à quelques traductions? La langue flamande peut-elle devenir la langue de la civilisation d'une partie de la Belgique? Voilà ce qui nous paraît bien douteux. Car le flamand a affaire à plus fort que lui. La lutte n'est pas entre deux idiomes, entre deux vocabulaires, deux grammaires, deux syntaxes. Ce qu'il faudrait pouvoir vaincre, ce n'est ni la grammaire, ni le vocabulaire français, c'est toute la civilisation écrite de la France, civilisation puissante et la plus expansive de l'Europe. Voilà la force de la langue française en Belgique, et à ce levier immense constamment en branle la langue flamande n'a rien à opposer, rien que quelques écrits du moyen-âge, quelques livres hollandais ignorés par la plupart de l'Europe entière, dont beaucoup même, sont traduits ou imités.[49]

Nederlandstalige tijdschriften

Voor een Nederlandstalig literair of algemeen tijdschrift van enig niveau was er vóór 1839 te Brussel geen voedingsbodem. Het *Nederduytsch Magazyn of maendblad van vaderlandsche en uytheemsche tafereelen ter verbreyding*

van algemeene kundigheden, uytgegeven door het letterkundig en wetenschappelyk genootschap, onder het opzigt van den abt Olinger (1835-1837) verwees in zijn ondertitel wel naar letterkunde[50], maar bevatte in feite niets letterkundigs. De Maetschappy ter Bevordering der Nederduytsche Tael en Letterkunde die op 4 november 1836 door Willems en David was opgericht, kreeg haar zetel weliswaar te Brussel, maar had een landelijk karakter en vestigde de redactie van haar tijdschrift, het *Belgisch Museum*, te Gent.

Voor een heel ander publiek dan dat van intellectuelen ageerde en schreef de radicale democraat Jacob Kats (1804-1886).[51] Evenals zijn toneelstukken maakten zijn éénmansblaadjes deel uit van de actie en de agitatie die hij met het oog op de sociale, politieke en culturele ontvoogding van de ongeletterde Vlaamse arbeidersmassa ondernam. De ex-onderwijzer Kats betreurde het dat de opheffing van de onderwijspolitiek van Willem I de ontwikkeling van de volksmens had afgebroken. 'Door het Vlaemsch of Nederlandsch alleen kunnen onze Vlaemsche werklieden weder op den weg der beschaving, van kunsten en wetenschappen vooruittreden'[52], betoogde hij en daarom trachtte hij met zijn week- en maandbladen, almanakken en toneelstukken een Nederlandslezend publiek te vormen en aan volksopvoeding te doen. Een literair doel streefde hij niet na. In een volkse taal bracht hij volkse taferelen en dialogen, om 'het volk te leren lezen', de minimale voorwaarde voor een letterkundige cultuur.

Hij begon met mee te werken aan *Uylenspiegel*, een weekblad dat van 18 oktober 1835 tot 23 juni 1838 door P.A. Parys werd uitgegeven en dat deze tot een soort Nederlandse uitgave van zijn *Méphistophélès* wilde maken. Parys eiste van Kats dat hij zich zou beperken tot kritiek op het zedelijk gedrag van sommige geestelijken. Kats bleef echter 'ver beneden het peil van wat hij leverde in zijn theater' en staakte zijn medewerking.[53] Van 26 juni 1836 tot februari 1840 gaf hij zelf *Den waren Volksvriend* uit[54], ondanks armoede en gevangenisstraf.[55] Er is echter zo weinig van bewaard, dat er over de literaire waarde ervan nauwelijks iets uit af te leiden valt. De inhoud heeft Kats zelf als volgt beschreven:

> Vyf jaar lang hebben we in dit blad de regten des volks zoo veel mogelijk verdedigt, de verradereyen en de intriegens der volksverdrukkers aen het licht gebragt en onze ongelukkige landgenooten voorgehouden dat het meer dan tyd is dat zy de oogen openen, want zoo lang als zy zich als blinde werktuygen zullen laten gebruyken, zy altoos meer bedrogen, verdrukt en

> hunnen toestand rampzaliger zal worden, en tot onze en onze lezers voldoening moeten wij zeggen dat wij merkelijke vordering gemaakt hebben. Vier jaar lang verslag van de vrye meetings of belgische volksvergaderingen en tevens onze landgenooten aangeraden zich ook te vereenigen en onder elkander meetings te houden, als zynde het zekerste middel om de oorzaak hunner kwalen te leeren kennen en de middelen op te sporen om dezelve te verdrijven.[56]

Voor het bekostigen van het blad had hij kunnen rekenen op de vrijgevigheid van zijn democratische Waalse vrienden Gendebien, Le Hardy de Beaulieu en Jottrand, die hem jaarlijks driehonderd frank schonken.[57]

In *Het Boek des Volks. Maandelykschen weergalm der Vlaemsche meetings en der democratieke grondstellingen* (1840) zette hij zijn politieke polemiek voort.[58] Daarna gaf hij van 12 september 1842 tot 22 januari 1843 het weekblad *Den Waerzegger. Staet- en letterkundig Volksblad* uit.[59] Intussen had hij ook in *Peerlala. Letterkundig-Hekelschrift over mannen en zaken in België* (1838) sociale toestanden en kerkelijke (kardinaal Sterckx) en politieke (minister de Theux) gezagdragers gehekeld en het gebruik van het Nederlands verdedigd. Maar ofschoon hij in de ondertitel naar letterkunde verwees, bereikte hij zelf geen hoog literair niveau. Afgezien van het artikel 'De moedertaal en de vaderlandsliefde' leverde hij met *Peerlala* 'geen origineel werk', doch slechts een 'overname van een Franse uitgave: *Les Eumenides*...'.[60] Van het laatste van Kats' bladen, *Den Wekker. Maendschrift handelende over de belangen en middelen van bestaan der Belgische Natie; over derzelver nyverheid, koophandel, landbouw en letterkunde*, verschenen slechts vijf nummers. Het bevatte artikelen over de armoede van de arbeidersbevolking. Van Th. van Rijswijck bracht het een gedicht 'De Vagebonden'.[61]

Ook met almanakken had Kats zich van 1830 af tot de volksmensen gericht. Oordelend dat een almanak 'een noodzakelijk boek voor alle menschen of ten minste voor elke familie' was, gaf hij, met het doel de traditionele verbloeming, vergoelijking en verzwijging van wantoestanden te doorbreken, zelf een reeks dergelijke publikaties uit (1836, 1838-1845).[62] Met nooit aflatende volharding illustreerde hij er in volkse dialogen (bijvoorbeeld 'Gesprek tusschen eenen pastoor en zijn parochianen', 1836) zijn waarheid en klaagde hij de uitbuiting van de arbeidersklasse door de heersende klasse aan. Dat dezelfde denkbeelden over de culturele ontvoogding van de volksmens toen trouwens ook bij anderen leefden, blijkt bijvoorbeeld uit het toneelstuk *De Gallomanie*

of de verfranste Belg (1841) van de Gentenaar Karel Ondereet, die een van zijn personages, Mijnheer Goethals, laat zeggen:

> dat de fransche tael slechts tot verlichting kan verstrekken aen degene die door hunne fortuin in staet zyn om twee talen te leeren: en dus moeten de lagere klassen, de buitenliên, met één woord, het grootste gedeelte onzer landgenooten daer van verstoken blyven. Dat het landbestuer de vlaemsche letterkunde handhave, dit zal een opregte weldaed voor de Vlamingen zyn. Want de werkman en de boer, die thans nauwelyks een vlaemschen almanak of catechismus onder de hand vindt, zal boeken kunnen bekomen...[63]

Om zijn radicale, antiklerikale houding werd Kats echter in een tegen de vrijmetselarij gericht pamflet *De Wandelende Jood in een zothuis met den groten advokaet der logie en komp* door eenen Mechelaer* over de hekel gehaald.[64] In het geheel van Kats' publicistische activiteit namen de pamfletachtige periodieken en almanakken uiteindelijk slechts een kleine plaats in: ze leidden een moeizaam bestaan, bereikten waarschijnlijk nooit een groot lezerspubliek en droegen zeker nauwelijks iets tot de literaire vorming van de volksmassa bij.

1840-1846

1840 was een gunstig jaar voor het Nederlandse tijdschriftenleven in Vlaanderen: te Gent werd het *Kunst- en Letterblad*, te Antwerpen *De Noordstar* en te Leuven *De Middelaer* opgericht. De actie voor het zogenaamde Petitionnement die na de ondertekening van de XXIV Artikelen op gang was gekomen en ertoe strekte het gebruik van het Nederlands in de openbare diensten te eisen (1840), vond in die periodieken grote weerklank. Te Brussel was er echter nog geen groepering of vereniging die de ambitie om een Nederlands algemeen of literair tijdschrift uit te geven, waar kon maken. Wel hield Victor Delecourt er in *L'Emancipation* (1839) en *Die Freie Presse* (1840) vurige pleidooien voor zijn opvattingen over het Nederduits, waar hij vooral bij bekenden en vrienden (J.M. Dautzenberg, V. Coremans, J.A. de Laet, G.J. Dodd, L. Jottrand, P. Lebrocquy, K.F. Stallaert, M. van der Voort, P.F. van Kerckhoven, J.C. van Thielen en anderen) enig succes mee had. Velen van hen zouden elkaar weldra in het op 3 april 1842 door Michiel van der Voort gestichte Nederduitsch Tael- en Letterkundig Genootschap ontmoeten. Dit zou zijn tijdschriften *Het*

Vaderland (1844) en *Het Vaderland en de Vlaemsche Letterbode* (1845-1856) evenwel niet te Brussel, maar te Antwerpen uitgeven en slechts van 1846 af - door de medewerking van sommige leden - *De Vlaemsche Stem* te Brussel laten drukken.

Duitstalige tijdschriften

Intussen achtten de Duitsvoelenden uit die groep het ogenblik gekomen om te Brussel alvast ook geheel of gedeeltelijk Duitstalige periodieken in het leven te roepen of te steunen. Tenslotte woonden te Brussel een tweeduizend Duitsers[65] en hadden de Franstalige tijdschriften zich onder de annexionistische druk vanuit Frankrijk zeer Duitsgezind getoond. Opmerkelijk was ook dat in twee van die bladen personen optraden die om politieke redenen in Duitsland moeilijkheden hadden ondervonden. De eerste was Victor Coremans (1802-1872), een Belg die zijn vorming in Oostenrijk en Duitsland had ontvangen en van 1827 tot 1829 te Neurenberg en daarna te München *Die Freie Presse* had uitgegeven, waarin hij voor die tijd en die omgeving zeer vooruitstrevende, democratische ideeën had verdedigd en tegen de regering oppositie had gevoerd.[66] Toen hij, nadat zijn blad in 1831 door de censuur was verboden, toch actie was blijven voeren, was hij op 22 mei 1832 tot verbanning uit Beieren veroordeeld.[67] Na een verblijf in Zwitserland keerde hij in 1836 terug naar Brussel, waar hij bij het Rijksarchief als archivaris werd aangesteld, om voor de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis Duitse documenten die de Oostenrijkers in 1792 hadden achtergelaten, te ontcijferen en te classificeren.[68]

Na eerst in Brusselse Franstalige tijdschriften te hebben gepubliceerd, begon Coremans, zinspelend op zijn wedervaren met de Beierse censuur, op 1 januari 1840 met een Belgische, ditmaal tweetalige uitgave: *Die Freie Presse. Censurfreie belgisch-germanische Blaetter/ La Presse Libre. Feuilles belges-germaniques, publiées sans censure*.[69] Samen met Victor Delecourt poogde hij er de overheersende Franse politieke en culturele invloed in België te keren door de Duitse taal en cultuur te propageren. Daardoor kwam hij als verantwoordelijk redacteur tijdens het homogeen liberale kabinet-Lebeau (18 april 1840-13 april 1841) onder druk van minister Rogier te staan. Volgens de persberichten die hij citeerde, werd hij door Rogier met ontslag uit zijn functie en verbod tot publikatie van archiefstukken bedreigd en werd *Die Freie Presse* in openbare gebouwen

en leeszalen geboycot.[70] Toch gaf Coremans zich niet gewonnen: hij doopte zijn tijdschrift om tot *Germanische Presse. La Presse germanique* en gaf het als nieuwe ondertitel: *Von franzoesischer Censur freie Blaetter*, waarmee hij nu op Rogier zinspeelde. Het overleefde de regering-Lebeau 23 dagen, voor Coremans blijkbaar de tijd die hij nodig had, om nog één aflevering - de laatste op 6 mei 1841 - te publiceren.[71]

In politiek opzicht steunde Coremans het petitionnement van 1840. Hij wees er evenwel op dat de Vlaamse Beweging zonder de steun van het germaanse Europa, in het bijzonder die van Duitsland, niets tegen Frankrijk vermocht. Daaruit leidde hij af dat de Vlamingen de Duitse taal en literatuur moesten leren kennen, die hij als 'einzige Quellen aller Vervollkommung des Niederdeutschen' beschouwde.[72] Onder het pseudoniem V.(an den) - H.(ove) onderschreef ook Victor Hubert Delecourt (1806-1853) datzelfde standpunt met betrekking tot de Vlaamse literatuur in het artikel 'Welcher muss der "Geist" und welcher muss der "Zweck" der neuen "Freien Presse" hinsichtlich Belgien seyn?'.[73] Volgens Delecourt was de onbekendheid van zijn landgenoten met de Duitse literatuur veroorzaakt door de mogendheden die achtereenvolgens over het Belgische grondgebied hadden geheerst: de Oostenrijkers, de Fransen en de Hollanders. Hij, die zijn vorming tijdens het Hollandse Bewind had ontvangen, maakte de Hollandse regering daar als volgt een verwijt van:

> Die hollaendische Regierung hatte zu engherzige Ansichten, um uns aufzumuntern mit den Deutschen uns vertraut zu machen. Ganz von ihrer fixen Idee eingenommen, suchte sie nur uns des Franzoesischen zu entwoehnen, um uns die harte und gezierte Mundart der Landschaft Holland einzuschulern, und obschon sie uns deutsche Professoren zu Lehrern auf den Hochschulen gab, vermied sie es immer, uns mit deutscher Sprache und Literatur in Berührung zu bringen.[74]

Coremans en Delecourt achtten zich dan ook geroepen, de Belgen uit hun eenzijdige oriëntering op de Franse cultuur te halen door hen ook over de Duitse taal, de Duitse literatuur en het Duitse geestesleven te informeren. In de praktijk week de redactie niet van die zienswijze af: zij bracht nagenoeg uitsluitend informatie over Duitse literatuur.[75] Van informatie over de Nederlandse literatuur in de richting van Duitsland was er nauwelijks sprake. Wel nam Coremans een enkel Vlaams of Duits gedicht op als dat bij zijn visie op de politieke en culturele ontwikkeling van Vlaanderen paste, zoals 'De slapende petitien voor de moedertael' door Van Duyse en 'Nach dem Lesen von

Conscience's: De Leeuw van Vlaenderen' van de onbekend gebleven J.J.J. Verder publiceerde hij brieven en documenten met historische waarde, waarvan er een aantal op de geschiedenis der Nederlanden betrekking hadden.

Intussen hadden Coremans en Delecourt met Ignaz Kuranda en Johann-Wilhelm Wolf kennisgemaakt, wat de voortzetting van de ideeën uit *Die Freie Presse* in twee andere pangermanistische tijdschriften die weldra te Brussel zouden verschijnen, namelijk *Die Grenzboten* (1841-1923) en *De Broederhand* (1845-1847), kan helpen verklaren.

Coremans had de Praags-joodse journalist Kuranda (1811-1884), die als correspondent van de *Augsburger Allgemeine Zeitung* te Brussel verbleef, aan zijn lezers als 'ce jeune poète que la Bohème a donné à l'Allemagne' voorgesteld en diens lezingen over Duitse literatuur aanbevolen.[76] Waarschijnlijk heeft hij in hem iemand gezien die zijn pangermanistische en liberale idealen verder kon uitdragen. Kuranda droomde inderdaad van een tijdschrift dat tolk en boodschapper zou zijn voor literaire en politieke ideeën die zowel aan de Duitse als aan de Belgische kant van de grens leefden[77], en dat was de reden waarom hij er als titel *Die Grenzboten. Blätter für Deutschland und Belgien, zur Vermittlung ihrer gegenseitigen Interessen* voor koos. Het liberale klimaat in België beviel hem; hij had voor zijn publikatie geen toelating nodig en hoefde haar aan geen censuur te onderwerpen.[78]

De redactie vestigde hij te Brussel omdat de verbindingen met het buitenland er goed waren en hij er vele connecties had, onder meer aan de Vrije Universiteit, waar hij de Duitse professoren Ahrens, Gluge - beiden bannelingen - en Theodor Schliephake kende. Via hen leerde hij waarschijnlijk ook Auguste Baron kennen.[79] Tot einde juni 1841 liet hij *Die Grenzboten* te Brussel drukken.[80] Van Brussel uit bezocht hij ook bekende Vlamingen, om hen voor zijn pangermanistische ideeën te winnen, want hij vond dat, zoals het romaanse deel van België het Frans als algemene taal had aanvaard, het germaanse deel het Duitse moest aanvaarden.

Hij had echter geen succes en teleurgesteld verzuchtte hij:

> Ich habe dieses Thema mit den Herrn Willems, Snellaert, Conscience u.s.w. viele Mal durchsprochen, aber so oft ich auf das Kapittel des Anschlusses an das Hochdeutsche kam, so oft ich behauptete, die flamändische Bewegung habe dann nur eine Zukunft, wenn man sie unter dem allgemeinen deutschen Gesichtspunkt auffasse und auf eine allmählige Verschmelzung mit dem Haupt- und Stammstock, mit der hochdeutschen Schrift-

sprache hinziele, so oft fand ich taube Ohren und unwillige Mienen.[81]

Zijn liberale pangermanistische Burschenschaftendroom ging niet in vervulling en behalve enkele toezeggingen tot medewerking kreeg hij van de Vlamingen niets los. Een anonymus uit Brussel (Coremans?), pleitte er in het artikel 'Die Flamländer und ihre Sprachkämpfe' wel nog voor dat het Vlaams gaandeweg met het Hoogduits zou worden geharmoniseerd en wees de Vlaamse letterkundigen de taak toe, 'vorzubereiten und Uebergaenge zu bahnen'.[82]

De mislukking van Coremans' *Freie Presse* indachtig, zocht Kuranda zijn abonnees vooral in Duitsland; maar in 1842 verbood Pruisen de invoer van *Die Grenzboten* en belette het ook de doorvoer naar de andere Duitse staten.[83] Kuranda onderhandelde daarop met F.W. Grunow, neef van Friedrich Ludwig Herbig († 28 april 1839) en eigenaar van de door deze gestichte boekhandel en uitgeverij te Leipzig, om het tijdschrift van 1 juli 1842 af door hem te laten uitgeven, drukken en verzenden. Hijzelf bleef er eigenaar van; de uitgever kreeg een aandeel in de winst, maar had geen medezeggenschap in de redactie.[84] De zetel van de redactie bleef in Brussel, alhoewel Kuranda veel in Leipzig verbleef.[85] Doch ook van hieruit kreeg hij *Die Grenzboten* niet in Pruisen, daar de Pruisische regering de periodieken uit Saksen aan de uitreiking door de post onttrok.[86]

Door de toename van het aantal Duitse abonnees (begin 1846: 690; in 1847: 1300) en de afname van het aantal Hollandse en Belgische (in 1842 nog 125; in 1843: 60)[87] besefte hij dat de wisselwerking Duitsland-België als inhoud voor zijn tijdschrift niet meer volstond: enerzijds hadden de gezaghebbende Vlamingen geen belangstelling voor zijn ideeën en anderzijds kregen de Vlaamse aspiraties bij de Duitse liberalen niet de verhoopte aandacht. Daarom verlegde hij zijn belangstelling naar Centraal-Europa en veranderde hij in 1842 de ondertitel in *Eine deutsche Revue* en in 1845 in *Zeitschrift für Politik und Literatur*. Vanaf 1844 publiceerde hij onder verschillende titels materiaal dat in zijn boek *Belgien seit seiner Revolution* (1846) terug te vinden is. Wat hij met zijn tijdschrift voor België niet had kunnen bereiken, hoopte hij met zijn boek te realiseren.[88] Hij leidde *Die Grenzboten* nog tot 1848.[89]

Het tijdschrift verscheen vanaf 1 oktober 1841 in wekelijkse afleveringen (32 pagina's), met maandelijks een bijlage 'Novellen' (64 pagina's), die vanaf het tweede semester 1843 wegens het succes veertiendaags werd. Zowel de opmaak en de omvang als de inhoud verrieden onmiddellijk een professionele aanpak. Financieel kon Kuranda de imposante uitgave

aan en verdiende hij er behoorlijk aan;[90] als redacteur stelde hij de inhoud evenwichtig samen uit theoretische, beschouwende en kritische artikelen enerzijds, en scheppend proza (toneel, novellen en verhalen), dat in de bijlagen verscheen, anderzijds.

In zijn Brusselse tijd trok hij vooral Duitstalige joodse en niet-joodse medewerkers aan die om de politieke, ideologische of sociale strekking van hun werk of om hun politieke actie in Duitsland of Oostenrijk aan vervolging blootstonden.[91] Van zijn sympathie voor hun nationalistisch ideaal getuigde de inleiding tot het lied 'Was ist des Deutschen Vaterland?' van Ernst Moritz Arndt, dat de Aachener Liedertafel op 26 september 1841 in de kerk van de Augustijnen te Brussel had uitgevoerd en dat hij daarom in een speciale bijlage voor België publiceerde. Dat hij hun romantische droom van een mooie toekomst voor Duitsland deelde, bleek uit verschillende bijdragen. Als geestverwant van de liberale joodse publicist Ludwig Börne, die hij in Parijs had gekend, koesterde hij grote sympathie voor de vrijzinnigheid en de vrijmetselarij: hij getuigde daarvan door Börnes 'Rede an die Freimaurer' op te nemen.[92]

Meer dan Coremans richtte hij zijn informatie op Duitsland: dit moest de vooruitgang van het tienjarige België ook op literair gebied leren kennen. Werk van Ledeganck, De Laet en Conscience kon door zijn naïeve kracht verfrissend op de Duitse literatuur inwerken en daarom zou hij vertaald werk en essays over Vlaamse literatuur brengen.[93] Aan Willems schreef hij op 10 oktober 1841: 'Die flämische Literatur soll einen fleiszigen und warmen Wortführer an mir finden, ich hoffe meinem Vaterlande wie dem Ihrigen einen wichtigen Dienst zu leisten'.[94] Op het Novellenheft Nr. 2 van 1842 vermeldde hij als medewerkende Belgen: Altmeyer, Baron, Blommaert, Conscience, Moke, Van Hasselt en Willems. Van de Vlamingen werkten niet eens allen effectief mee; alleen van Conscience en de Saint-Genois verschenen verhalen in Duitse vertaling.[95] Over de Vlaamse literatuur schreven Julius Fester, een jong theoloog die in Brussel als correspondent van de *Augsburger Allgemeine Zeitung* en van de *Cölnische Zeitung* werkzaam was, en Kuranda zelf. Fester besprak *De Reus Antigoon* van Van Rijswijck en *De Leeuw van Vlaenderen* van Conscience; hij illustreerde zijn bespreking telkens met fragmenten;[96] Kuranda publiceerde in 'Die Flamländer und ihre Literatur, Eine Skizze' materiaal dat hij later in zijn boek *Belgien seit seiner Revolution* zou opnemen.[97]

Al met al was Kuranda's tijdschrift een vergeefse poging om in de Belgische media de invloed van de Franse journalisten terug te dringen

en de Vlamingen voor zijn denkbeelden te winnen. Literair was het interessant, maar of het veel Vlaamse lezers heeft geteld en op hen invloed heeft gehad, valt niet uit te maken. Wegens zijn bevoogdende theoretische beschouwingen over het Vlaams en de Vlaamse literatuur kon Kuranda bij de Vlamingen moeilijk succes hebben, maar hij besefte dat niet. 'Ich weisz nicht, warum die Flamen mich im Stich lassen, moralisch sowohl als materiell', schreef hij op 30 april 1842 aan Willems.[98]

Maar ook zijn opvolgers en geestverwanten - Delecourt, Jottrand, Wolf en anderen - zouden uit Kuranda's ervaring vooralsnog niet de lering trekken dat de tegenstelling tussen het Vlaamse zelfbewustzijn en de germaniseringstendensen niet te overbruggen was. Delecourt had in *Die Grenzboten* een goede pers gekregen; hij kende Kuranda persoonlijk en overlegde begin 1845 met hem de uitgave van een weekblad dat, voor de helft in het Nederlands, voor de helft in het Duits, de Vlamingen eens te meer zou moeten aansporen om Duits te lezen; als titel werd *Deutsch Belgien* gesuggereerd.[99]

Dat de Keulenaar Johann-Wilhelm Wolf (1817-1855) er redacteur van zou worden, was toen nog niet zeker. In 1840, toen hij voor zijn sagenonderzoek in de Koninklijke Bibliotheek handschriften raadpleegde, had Wolf Coremans leren kennen en in diens *Freie Presse* op Delecourts inleidend artikel gereageerd.[100] Uit vriendschap voor Van Duyse was hij eind 1842 of begin 1843 in Gent komen wonen.[101] Hier had hij de eerste Vlaamse volkskundige tijdschriften *Grootmoederken* en *Wodana* uitgegeven en was hij vriend van verschillende Vlaamse schrijvers en lid van letterkundige genootschappen geworden.[102]

Van Broederhand tot Vlaemsche Stem

Toen Wolf zich begin 1845, na een conflict met Van Duyse, weer te Brussel ging vestigen, werd hij er door Delecourt opgevangen. Deze zag in hem een geschikt redacteur voor een intussen als *De Broederhand. Tijdschrift voor Neder- en Hoogduitsche letterkunde, wetenschap, kunst en openbaar leven* betiteld maandblad. 'Vier vooraanstaande patriottische geleerden' (Delecourt, L. Jottrand, J.M. Dautzenberg en L. Vleeschouwer?) hadden het volgens Kuranda gesticht en er zich contractueel toe verbonden, er drie jaar lang de drukkosten voor te betalen en er naar beste vermogen kopij voor te leveren.[103] Jottrand vermeldt echter slechts Delecourt en zichzelf als stichters.[104] Ondanks zijn aanvankelijke belofte werkte

Kuranda niet mee, naar men mag aannemen omdat hij de inleiding tot *De Broederhand* niet vooruitstrevend liberaal genoeg vond en van de medewerkers, zelfs als ze liberaal waren, niet verwachtte dat ze voor de conservatieve politiek van de Duitse regering aandacht zouden hebben.[105]

Het aantrekken van medewerkers viel trouwens niet mee. Delecourt had bijvoorbeeld Snellaert en Serrure om medewerking aangezocht, maar zonder succes.[106] Delecourt en Wolf konden slechts rekenen op zichzelf en op vrienden en kennissen die een positieve belangstelling voor Duitsland en het Duits hadden en zich in meerdere of mindere mate, soms in verschillend opzicht, op Duitsland oriënteerden. Delecourt deed een beroep op Dautzenberg, De Laet, Dodd, Jottrand, Lebroquy, Stallaert, Van der Voort, Van Kerckhoven en Van Thielen. Sommigen van hen (Stallaert, Van der Voort en Van Kerckhoven) hadden al aan Wolfs volkskundige tijdschriften meegewerkt.[107] Dat was ook het geval voor Maria van Ackere-Doolaeghe en Blommaert. Wolf kon natuurlijk rekenen op de medewerking van Luise von Plönnies, de moeder van zijn tweede vrouw, van deze zelf (Maria) en verder van de Duitsers Fester, die ook in *Die Grenzboten* over Nederlandse literatuur schreef, en A. Lebermuth, leraar Duits aan het Atheneum te Brussel. Verder werkten nog mee: Van Rijswijck, Brouwenaar, Ledeganck en een enkele maal Van Duyse. Als Nederlands medewerker viel Potgieter op. De eerste jaargang verscheen te Brussel onder de redactie van Wolf alleen, de tweede te Antwerpen (1846-1847) onder die van Wolf en Vleeschouwer.[108]

Delecourts inleidend artikel tot *De Broederhand* bevatte stellingen die hij al eerder had verdedigd[109] en die nu blijkbaar ook door de overige leden van de Raad van Bestuur en door Wolf waren aanvaard. De Raad maakte zijn opmerkingen, waarachter men politieke bedoelingen kon zoeken, anoniem, zodat de individuele leden buiten schot bleven, terwijl de Duitser Wolf het doelwit werd.[110] Onder de Duitse schrijvers van wie de Raad van Bestuur veronderstelde dat zij in Vlaanderen onbekend waren, bevonden zich Kuranda en verschillende medewerkers van *Die Grenzboten*, benevens nog andere publicisten, vaak van mindere rang, die eerder als conservatief bekend stonden.[111]

Het blad zou pogen de Zuidnederlandse letterkunde in Hoog-Duitsland bekend te maken en haar, omdat Snellaerts *Kunst- en Letterblad* en Van Kerckhovens *Noordstar* intussen hadden opgehouden te bestaan, aan kritiek te onderwerpen.[112] Delecourt wenste zijn bijzondere aandacht naar ‘de letterkundige gewrochten van Noord-Nederland’ te laten gaan

en zijn best te doen, ‘om nauwe en innige betrekkingen met onze voormalige landgenooten aanteknopen’, omdat hij het ‘voor de wedersydsche ontwikkeling van beide landen hoogstnuttig’ achtte dat ‘sy door taal- en letterkunde nauw aan elkander verbonden’ bleven.[113] Ondubbelzinnig beklemtoonde hij dat het allerminst de bedoeling was de Hoogduitse schrifttaal over te nemen of de Vlamingen te verhoogduitsen.[114] In zijn *De la langue flamande, son passé et son avenir* (1844) had Delecourt trouwens reeds verduidelijkt dat, ‘par suite des préventions nationales’, de invoering van het Hoogduits niet mogelijk was en er derhalve eerder naar moest worden gestreefd, om het Vlaams aan het Middelnederlands aan te passen wegens de gelijkenis hiervan met de Noordduitse dialecten. Mits er een aantal orthografische en grammaticale wijzigingen aan zouden worden toegebracht, zou het Vlaams dan als literaire taal voor heel Noord-Duitsland toegankelijk zijn:

> A ces conditions, une littérature flamande est possible. Unie étroitement à la littérature allemande, elle se développerait sous son égide, sans cesser cependant d'être belge; et nous verrions nos productions nationales connues et appréciées non seulement au-delà du Moerdyk, mais encore sur les bords de l'Elbe et de l'Oder.[115]

De Raad van Bestuur koos dan ook voor een spelling die het Vlaamse schriftbeeld dichter bij het Nederduitse moest brengen, maar die, door de vervanging van de zogenaamde Franse z door de germaanse s (de lange gotische s), opvallend van de regels van de Koninklijke Spellingscommissie afweek. Aldus gaf hij er als het ware aanleiding toe om, zoals in *Z of S* van Nolet de Brauwere van Steeland, met Wolf, of via hem met sommige Vlamingen, af te rekenen.[116] Wolf voelde zich alléén geviseerd en liet dat in zijn antwoord aan Nolet blijken toen hij schreef: ‘Dit “de fransche Z” kan eigenlijk niet op myn rekening komen, maar op die van den bestuurraad der *Broederhand*, doch die weet wel, wat hy schryft en geerne gelast ik my, hem te verdedigen’.[117]

Gelet op het korte bestaan van *De Broederhand* te Brussel, konden de opvattingen van de Raad van Bestuur niet alle in praktijk worden gebracht. Op het thema van de germaanse stamverwantschap in taalkundig opzicht ging Delecourt in zijn recensie van Lebrocquy's *Analogies linguistiques* uitvoerig in, maar daarmee voldeed hij slechts gedeeltlijk aan de verwachtingen die in de inleiding waren gewekt. Voor het overige werd dat thema zo geïnterpreteerd, dat men over elkaars - eventueel gemeenschappelijke - belangen informatie verschafte.[118]

De bekendmaking van Duitse literatuur gebeurde via vertalingen in het Nederlands van gedichten en verhalen en via studies en recensies. Gedichten werden in het Nederlands vertaald door Blommaert, Brouwenaar, Dautzenberg, Delecourt, Van Duyse, Van Rijswijck en Wolf[119] en in het Engels door Th. Medwin. Ook het principe dat de Vlaamse literatuur in Duitsland moest worden bekendgemaakt via oorspronkelijk werk, artikelen en boekbeoordelingen werd zo goed mogelijk gerespecteerd. In de eerste jaargang werden gedichten opgenomen van De Laet, Lebrocquy, Ledeganck, Van Kerckhoven en Van Rijswijck. Gerecenseerd werd werk van Van Kerckhoven, Van Rijswijck en Zetternam, de tijdschriften *Het Vaderland* en *Muzen-Almanak*, de uitgave van *Die eerste bliscap van Maria* door Willems en de vertaling van drie verhalen van Conscience - *Flämisches Stilleben* - door Melchior Diepenbrock. Op het einde van de eerste jaargang verscheen een herdenkingsgedicht over Willems' dood: ‘Ein Zweig auf Willems Grab’, ondertekend door Luise von Plönnies, Maria Wolf en Johannes-Wilh. Wolf en gevolgd door een vertaling in het Nederlands door Brouwenaar. In tegenstelling met wat werd voorzien, kregen de Noordnederlandse letteren helemaal geen aandacht. Wat er uit andere literaturen werd vertaald - zo bijvoorbeeld uit het Zweeds -, lijkt afhankelijk te zijn geweest van toevallige medewerking.[120]

Na de eerste jaargang werkte Delecourt niet meer aan *De Broederhand* mee; Wolf ging er, samen met Lodewijk Vleeschouwer, de Antwerpse journalist en *Faust*-vertaler die te Berlijn had gestudeerd, mee voort. Strikt genomen was *De Broederhand* van de tweede jaargang af een Antwerps tijdschrift geworden. De Antwerpse *Broederhand* liet de spelling-Delecourt vallen en voerde de officiële spelling in. Dautzenberg, Fester, Van Kerckhoven, Van Rijswijck en Van Thielen bleven meewerken. Nieuwe medewerkers waren H. Peeters, H. van Peene en L. Vleeschouwer. De ondertitel van de Antwerpse uitgave -*Tijdschrift voor Hoogduitsche, Nederduitsche en Noordsche Letterkunde* - verschilde van de Brusselse doordat hij alleen nog naar letterkunde verwees en de talen in alfabetische orde plaatste, wat erop kan wijzen dat het Nederduits niet meer de voorkeur kreeg. Dat zou dan meteen de stelling van L. Simons steunen die beweert dat Wolf het tijdschrift al ‘in (cultureel-) pangermaanse richting omgebogen’[121] had. Toch mag niet vergeten worden dat de meest krasse pangermanistische uitspraken in het blad niet door Wolf, maar door Brusselse Duitsgezinden werden gedaan.[122] Wolf was geen politiek pangermanist zoals Coremans, en waarschijnlijk is hij teleurgesteld naar Duitsland teruggekeerd, nadat hij het mikpunt

van talrijke aanvallen was geworden en zijn voordrachten gestoord werden door groepen die, om welke reden dan ook, pro-Frans en anti-Duits waren.[123]

Afgezien van de betwistbare ideeën en van de ongelijke kwaliteit van het opgenomen literair werk, was de Brusselse *Broederhand* een degelijk algemeen tijdschrift, dat evenwel buiten een beperkte kring van sympathisanten waarschijnlijk geen grote verspreiding heeft gekend; Kuranda schatte (of onderschatte?) het aantal abonnees na vier afleveringen nog maar op een dozijn.[124]

Door hun extreme germaniseringstendensen zouden de pangermanistische tijdschriften bij de Vlamingen eerder defensieve, zelfs xenofobe reacties uitlokken en hen, vooral te Brussel, tot de oprichting van een eigen tijdschrift aanzetten. Zij waren wel gevoelig voor de 'Flamenfreundlichkeit' van de Duitsers, waardoor hun zelfvertrouwen gesterkt werd, maar ze wensten daarvoor niet de tol van culturele of politieke opslorping te betalen.[125] De oorzaken waarom het eigenlijk nooit tot een vruchtbare wisselwerking tussen de Duitse literatuur en de Vlaamse is kunnen komen omschreef H. Uyttersprot als volgt:

> de weinig talrijke maar rumoerige groep der Vlaamsgezinden mangelt het krachtens hun aard en aanleg, aan bekwaamheid en geschiktheid om het grootste en eigene in het cultuurleven van de Oosterbuur op zijn waarde te schatten. Het wezensverschil tussen een Goethe, een Novalis, een Schlegel, Brentano, Heine en de eerste Vlaamse generatie is te groot, dan dat van werkelijk vruchtbare contacten zou kunnen gesproken worden. Slechts voor een bepaalde, wel is waar gewichtige zijde van de Duitse Romantiek, de voorliefde voor de Middeleeuwen, voor oude nationale letteren en geschiedenis, kon men toegankelijk zijn. En die is ook 50 jaar lang de kern gebleven van de Duits-Vlaamse culturele wisselwerking. Trouwens een eerste voorwaarde tot innig en vruchtbaar contact was niet vervuld: voldoende kennis van de Duitse taal.[126]

Dat op-zichzelf-aangewezen-zijn, de polemieken rond *De Broederhand* en de financiële en politieke wederwaardigheden van de kranten *Vlaemsch België* (1844) en *De Vlaemsche Belgen* (1844-1845) droegen ertoe bij dat zich in de geesten van de flaminganten die zich sedert 1840 te Brussel aan het groeperen en verenigen waren, versneld een scheiding voltrok. Vooral D. Sleeckx en J. van de Velde, beiden redacteurs eerst van *Vlaemsch België*, daarna van *De Vlaemsche Belgen*, en P. Ecrevisse, wensten de literaire beweging in nationaal-flamingantische banen te leiden.[127]

Daartoe lanceerden zij in 1846 het tijdschrift *De Vlaemsche Stem. Tijdschrift ter bevordering van de vlaemsche zaek*, dat overwegend literair gericht was. Het Nederduitsch Tael- en Letterkundig Genootschap had met zijn tijdschriften *Het Vaderland* (1844) en *De Vlaemsche Letterbode* (1845-1846), die het te Antwerpen had gepubliceerd, onvoldoende succes en talmde met het uitgeven van een orgaan te Brussel. Het zou eerst, via medewerkende leden, *De Vlaemsche Stem* steunen en als spreekbuis gebruiken en later proberen zijn eigen *Bijdragen* (1848-1849) in stand te houden. Dat *De Broederhand* in 1846 naar Antwerpen uitweek, wees erop dat de flaminganten het te Brussel van de pangermanisten hadden gewonnen. Jottrand ging meer de sociale richting uit om met Kats, Marx, Engels en anderen in de Association Démocratique te ageren.[128]

Conclusie

Tussen de eerste Nederlandse periodieken, de *Mengelingen* (1820) van Concordia en *De Argus* (1825-26) enerzijds en *De Broederhand* (1845-46) anderzijds, die te Brussel de periode 1815-1846 afsloot, is geen verwantschap zichtbaar. De Omwenteling van 1830 betekende een breuk en neutraliseerde wat als genootschap of groep de voortzetting of de oprichting van een tijdschrift in de hand had kunnen werken. De medewerkers die in de Franstalige tijdschriften de toon aangaven zagen voor de Nederlandse literatuur in België geen toekomst en gunden haar die vaak ook niet. De discussie over de keuze van de nationale taal viel nagenoeg altijd in het nadeel van het Nederlands uit en dat verklaart ten dele waarom er naast de Franstalige tijdschriften geen Nederlandstalige konden gedijen. Slechts toen op den duur de Nederlandse literatuur niet meer kon worden genegeerd, toonden enkele Franstalige tijdschriften er enige belangstelling voor. In hun poging om de opdringerige intellectuele en literaire invloed van Frankrijk te keer te gaan, haalden ze - nadat de *Mengelingen* van Concordia en *De Argus* dat ook al hadden gedaan - bovendien Duitse en in mindere mate ook Engelse romantische ideeën binnen.

Het Hollandse onderwijs had echter enkele jongeren tot vlaamsgezinden gevormd die het belang van de pers voor de verspreiding van ideeën inzagen en zich te Brussel inspanden om tijdschriften op te richten of in leven te houden. Al bestonden die bladen niet lang, ze getuigden toch in het Nederlands van de strijd om de Nederlandse cultuur in België en leidden via reacties op controversiële stellingen uiteindelijk

tot de vorming van een groep die in 1846 *De Vlaemsche Stem* zou uitgeven.

Binnen de culturele, politieke en sociaal-economische situatie te Brussel hebben vooral Lucien Jottrand, Jacob Kats en Victor-Hubert Delecourt vanuit het Hollands onderwijs, na 1830, al hortend en stotend de Nederlandse lijn tot 1846 doorgetrokken. Het merkwaardige is dat twee van hen, Jottrand en Delecourt, geboren Walen waren. Jottrand (1804-1877), die in 1825 te Luik tot doctor in de rechten gepromoveerd was, had aan zijn studie van het Nederlands bij Kinker een grote sympathie voor die taal overgehouden en nam te Brussel onmiddellijk aan het culturele en politieke leven deel. Hij werd er lid van Concordia[129], hij volgde de Nederlandstalige periodieke publikaties als *De Argus*, de *Almanak voor Blijgeestigen*, de *Muzen-Almanak*, zat weldra in de redactie van de *Courrier des Pays-Bas*[130] en schreef *Guillaume-Frédéric d'Orange-Nassau, avant son avénement au trône des Pays-Bas, sous le nom de Guillaume* 1*er, par un Belge* en *Garanties de l'existence du royaume des Pays-Bas*.[131] Waarschijnlijk uit onvrede met de politiek van Willem I nam hij in 1829 ontslag uit Concordia.[132] In 1830 werd hij in de nieuwe staat lid van het Nationaal Congres. Van 1832 tot 1837 was hij eigenaar van en leidde hij het radicaal-republikeinse blad *Le Courrier belge*.[133]

Ook werkte hij samen met de sociale agitator Kats en hielp hij diens uitgaven financieren. Kats had zijn vorming eveneens in het Nederlandse onderwijs genoten. Ofschoon hij zich minder duidelijk als flamingant manifesteerde, streefde hij de sociale en culturele ontvoogding van de Vlaamse volksmassa na. Jottrand, de 'Nederlandse Waal', zoals hij zichzelf noemde, vond de motivering voor de financiële en morele steun die hij aan initiatieven op het gebied van de periodieke pers verleende, in zijn politieke en sociale opvattingen, waarin ook zijn sympathie voor de Vlaamse kwestie verdisconteerd was. Hij hielp *Vlaemsch België* financieren. Zijn visie op de Belgische buitenlandse politiek spoorde hem aan, om ook *De Broederhand* financieel op de been te helpen.

In deze onderneming was hij solidair met de Bergenaar Delecourt, die met zijn pro-Vlaams en pro-Duits enthousiasme het meest tot de stichting van *De Broederhand* bijdroeg. Delecourt was in 1824 te Leuven in de rechten gepromoveerd en had er bij Meyer zijn kennis van het Nederlands vervolmaakt. Het tumult dat zijn spelling via zijn boek *La langue flamande, son passé et son avenir* (1844) en *De Broederhand* uitlokte, bespoedigde de oprichting van een tijdschrift dat in literair opzicht een Vlaams-Nederlandse lijn zou volgen: *De Vlaemsche Stem*.

Te Brussel, waar het herstel van het Nederlands op het niveau van het culturele leven trager verliep dan elders, viel dit initiatief, voor het eerst uitsluitend van Vlamingen uitgaand, samen met 'het ontstaan van het democratisch flamingantisme'.[134] Het herinnerde aan de stelling van L.G. Visscher dat een tijdschrift een noodzakelijk element was in de onderbouw voor 'het herstel en de invoering' van de Nederlandse taal in de Zuidelijke Provinciën.

MICHEL HANOT

Eindnoten:

1 *Observateur*, 1815, d. 3, p. 79.
2 Cf. K. Hemmerechts, 'Taalontwikkeling te Brussel tot 1845', in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (voortaan: *E.V.B.*), Tielt-Amsterdam, 1973, p. 241-248; cit. p. 246. Ook E. Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle: Berceau d'un flamingantisme démocratique* (1840-1870), Bruxelles, 1979, p. 23-25.
3 Uitgegeven bij Weissenbruch, 'imprimeur du roi', Brussel.
4 De vertaling van Schrants rede lokte een brief met correcties van C.A. Vervier uit: cf. *Mercure*, VIII, 1819, p. 384-390.
5 Cf. hierna, p. 88 en noot 28.
6 L.G. Visscher, *Over het Herstel en de Invoering van de Nederlandsche Taal*, Brussel, 1825, p. XXV.
7 Zijn huis, aldus J.J.F. Wap, werd 'het gastvrij middelpunt, ja, het druk rendez-vous van alle letterkundigen (..) die uit het noorden des lands met de zuiderbroeders kennis kwamen maken'. Cf. *Levensberichten* (...) *van de Maatschapppij der Nederlandsche Letterkunde*, 1859, p. 69. Over Visscher ook M. Sabbe, *Uit den taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen* 1815 *en* 1830, Antwerpen, 1939, p. 1-23.
8 De volledige titel luidt *Mengelingen van het, te Brussel gevestigd, Nederlandsch letterkundig genootschap, Concordia Eerste Bundel*, Brussel, Drukkerij van Ad. Stapleaux.
9 Cf. L.G. Visscher, *Herstel*, p. 132. *De Argus*, waar Visscher intussen redacteur van was geworden, wenste Concordia op 16.11.1825 zelfs 'R.I.P.' toe.
10 Cf. *Argus*, II, 1826, p. 233; III, p. 369-376 en II, p. 437. Ook F. Blauwkuip, *De taalbesluiten van Koning Willem I*, Amsterdam, 1920, p. 259.
11 Te Brussel bij J. Sacré.
12 Als sprekers waren voorzien: Tollens, Somerhausen, Cannaert, Van Duyse, Willems, de Reiffenberg, Visscher, Behaegel, Verhaegen (stichter van de Université Libre de Bruxelles), toen advocaat en burgemeester van Bosvoorde, Schrant, Snatich en Vervier. Cf. *Brochure*, p. 13-16.
13 *Brochure*, p. 16.
14 Uit de Nederlanden: 59 in het Nederlands en 41 in het Frans; uit Frankrijk: 18; uit Duitsland: 7; uit Engeland: 7. Leden waren o.m. Behaegel, Cornelissen, Van Duyse, d'Hulster, Kesteloot, Vervier, Willems.
15 Cf. M. Hanot, 'Literaire kritiek in De Argus (Brussel 1825-1826)', in: *De Nieuwe Taalgids*, XLVIII, 1955, p. 276-287.
16 Cf. Wap, *Levensbericht*, p. 69.
17 Bisschop Johann Nikolaus von Hontheim, die onder het pseudoniem Justinus Febronius in *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificus* (1763) een episcopale staatskerk volgens de principes van het gallicanisme verdedigde.

18 In de eerste jaargang negen berichten en bijdragen over het Collegium Philosophicum, waarvan één zelfs door minister Falck (ondertekend met A).
19 *Argus* 1825, I, p. 175-176 en 214-215. Over de kerkpolitiek van Willem I en het Collegium Philosophicum cf. E.H. Kossmann, *De Lage Landen* 1780-1940, Amsterdam, Brussel, 1982^3, p. 83-85; J. Roegiers, 'De gedaanteverwisseling van het Zuidnederlands ultramontanisme 1750-1830', in: *De Kruistocht tegen het Liberalisme: Facetten van het ultramontanisme in België in de 19de eeuw*, onder red. van E. Lamberts, Leuven, s.d. (1983), p. 32-34; *De Universiteit te Leuven* 1425-1985, *Tweede Deel. De Rijksuniversiteit* 1817-1835, Leuven, 1988, p. 80. Over de taalpolitiek van Willem I cf. E. Blauwkuip, *Taalbesluiten*; A. de Jonghe, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1943; Th. Luykx, 'Pers en Vlaamse Beweging', in: *E.V.B.*, p. 1200-1203.
20 Cf. C.G.N. de Vooys, *Verzamelde letterkundige opstellen. Nieuwe Bundel*, Amsterdam, p. 96-115.
21 *Argus*, 1825, I, p. 95.
22 M. Hanot, '*Lit. kritiek*', p. 278-280.
23 *Ibid.*, p. 281-286. Over Wap: F. Baur, 'Bilderdijk en Vlaanderen', in: *Mededelingen van het Bilderdijkmuseum*, Amsterdam, 1957, p. 24-43; meer bepaald: p. 26-28; A.F. Manning, 'Jan J.F. Wap in de jaren 1824-1832', in: *Annalen van het Thijmgenootschap*, XLIV, 1956, p. 279-293.
24 *Argus*, 1826, II, p. 36. De tekst van Willems' rede p. 49-55.
25 Wap, *Levensbericht*, p. 69.
26 Hierop zinspeelde *La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas*, 20.8.1826, p. 739.
27 De eerste druk van 1826, 'in weinige dagen uitverkocht', te Aalst, de tweede druk van 1826 en verder de jaargangen tot en met 1831 te Brussel en jaargang 1832 te Amsterdam bij Diederichs. Over Sacré's *Almanak* cf. *Argus*, 1826, II, p. 112 en p. 238; E. de Bock, *Verkenningen in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Antwerpen, 1965, p. 29-30; A. Deprez, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems* 1793-1846, *Inleiding II*, Gent, 1965, p. 236.
28 Inleiding tot jaargang 1827.
29 *Argus*, 6.9.1826, p. 193-205.
30 *La Sentinelle*, 6.8.1826, p. 739.
31 D. 1 (1825-1826) en 2 (1827) uitgegeven bij Tarlier te Brussel en Dondey-Dupré te Parijs, 3 (1827) en 4 (1828-1829) bij Michel te Leuven, 5 (1830) en 6 (1832) bij De Mat te Brussel. Cf. ook Y. Patout, *Franstalige Zuidnederlandse tijdschriften*, 1825-1960, Antwerpen, 1982, p. XII-XIV.
32 II (1827), p. 8. Ondanks zijn Hollandsgezindheid kregen zijn *Archives* in *Argus* geen gunstig onthaal (cf. 23.11.1825, p. 176). Ook de Rotterdamse *Argus* (1828, p. 77-78) viel hem aan. Cf. M. Hanot, '*Lit. kritiek*', p. 282.
33 In 1839 liet hij zich in een rede te Stuttgart eerder laatdunkend over het Vlaams uit, wat hem van P.D.(e Decker) een terechtwijzing opleverde. Cf. F. de Reiffenberg, *Souvenirs d'un pélerinage en l'honneur de Schiller*, Bruxelles, Leipzig, 1839, p. 187-191; P.D.(e Decker)s recensie van dat werk in *Revue de Bruxelles*, 1840, jan., p. 139-144 en over deze recensie: *Kunst- en Letterblad*, 1840, p. 140-141. Over die rede ook G. Charlier, *Le mouvement romantique en Belgique* 1815-1850, II, Bruxelles, 1959, p. 472-473.
34 De term 'germanisme' is ontleend aan L.-L. Sosset, *Influence du germanisme sur les lettres belges de* 1830 *à* 1900 *(ontribution à l'histoire des lettres belges de langue française)*, Bruxelles, 1936.
35 Cf. *Charlier*, p. 194-196.
36 Cf. *Sosset*, p. 17; *Charlier*, p. 200-201.
37 *De Broederhand*, 1845, p. 173-179.
38 Cf. *Sosset*, p. 19-20; A. Vermeersch en H. Wouters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers* 1830-1848, Leuven, 1958, p. 93-94; *Charlier*, p. 197-199.
39 *Sosset*, p. 19-20; *Charlier*, p. 201.
40 Uitgegeven door de 'Société nationale pour la propagation des bons livres': van 1837 tot 1842 onder de titel *Revue de Bruxelles*, van 1843 tot 1845 onder de titel *Nouvelle Revue de Bruxelles* en van 1846 tot 1850 weer onder de titel *Revue de Bruxelles*.
41 Dat ook de *Revue de Bruxelles* de Duitse trend volgde, bleek uit het feit dat ze in 1839 een studie van de historicus Wolfgang Menzel in vertaling onder de titel 'Des intérêts de l'Allemagne dans la question belge' opnam.
42 *R.d.B.*, 1837, p. 67-77. Cit. op p. 76.

43 *R.d.B.*, 1841, p. 104-124.
44 Cit. *R.d.B.*, p. 104. Cf. *Sosset*, p. 14 en 15-19; *Charlier*, p. 200-201.
45 Cf. *Sosset*, p. 14-15 en 19; *Vermeersch en Wouters*, p. 94-96.
46 Geciteerd volgens *Sosset*, p. 19.
47 Cf. *Vermeersch en Wouters*, p. 96.
48 *N.R.d.B.*, VIII, 1843, p. 225-246. Cit. op p. 238.
49 *N.R.d.B.*, XII, 1844, p. 45-60. Cit. op p. 54-55.
50 Als uitgever werd het 'Encyclografisch etablissement' vermeld, waarachter de uitgevers Epine, Servateur en Seruset (Brussel, Hooi-kaai, N° 32) schuilgingen. Het werd niet een maandblad, maar een weekblad. Vgl. Fr. de Potter, *Vlaamsche Bibliographie*, Gent, 1893, p. 719; M. de Vroede, *Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging* 1830-1860, Leuven, 1959, p. 231.
51 Over J. Kats cf. J. Kuypers, *Jacob Kats, agitator*, Brussel, s.d. (1930); E. de Bock, *Verkenningen*, p. 78-79; J. Dhondt, 'De sociale kwestie in België', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1935, dl. X, p. 318-321; H. Wouters, 'De Brusselse radikale pers in de eerste roes van de onafhankelijkheid (1830-1844), in: Vermeersch en Wouters, *Bijdragen*, p. 139-153; H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, Antwerpen, 1971^{2}, d. II, p. 148-149; C. Tindemans, *Mens, gemeenschap en maatschappij in de toneelletterkunde van Zuid-Nederland* 1815-1914, Gent, 1973, p. 341-342; *E. Gubin*, p. 172-185.
52 *Handelingen van het tweede Nederlandsch Letterkundig Kongres*, Amsterdam, 1851, p. 76-78; cit. op p. 78.
53 Cit. *Vermeersch en Wouters*, p. 143-144 en p. 146. Over *Uylenspiegel* verder *F. de Potter*, p. 753; *Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje*, 1836, p. 121; *J. Kuypers*, p. 45-46 en 230.
54 Cf. *F. de Potter*, p. 745; *J. Kuypers*, p. 63-64 en 230-231; *Vermeersch en Wouters*, p. 146-148.
55 Cf. *J. Kuypers*, p. 111; A. Boland, *Le procès de la Révolution belge: Adolphe Bartels* 1802-1862, Namur, 1977, p. 206; A. Simon, *Aspects de l'Unionisme. Documents inédits* 1830-1857, Wetteren, 1858, p. 163.
56 *Boek des Volks*, d. I, p. 13. Citaat volgens *Vermeersch en Wouters*, p. 148.
57 *J. Kuypers*, p. 63-64.
58 *J. Kuypers*, p. 11 en 231; *M. de Vroede*, p. 233; *Vermeersch en Wouters*, p. 148-149.
59 Cf. *F. de Potter*, p. 754; *J. Kuypers*, p. 111-113 en 232; *Vermeersch en Wouters*, p. 151.
60 Cf. *F. de Potter*, p. 730; *J. Kuypers*, p. 92-94 en 231; *M. de Vroede*, p. 231. Cit. volgens *Vermeersch en Wouters*, p. 151.
61 Cf. *M. de Vroede*, p. 234-235; *J. Kuypers*, p. 112-114 en 232; *H. Wouters*, p. 151-152. Inhoudsopgave naar Coopman en Broeckaert, *Bibliographie van den Vlaamschen taalstrijd*, p. 257, nr. 758.
62 Cf. *Belgischen Volks Almanak voor het jaer* 1845, p. 10-11. Over de Volksalmanakken *J. Kuypers*, p. 233; *M. de Vroede*, p. 247. Van de *Belgische Volksalmanak* voor 1844 is ook een Franse versie bewaard: *Almanach populaire de Belgique* par J. Kats.
63 Gent, 1841, p. 33-34.
64 Brussel, 1845, p. 3 en 29-30.
65 J. Grandjonc, 'Die deutsche Binnenwanderung in Europa 1830 bis 1848', in: *Die frühsozialistischen Bünde in der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, ein Tagungsbericht*, Berlin, 1975, p. 20-31.
66 Coremans was in 1802 in Elsene geboren. Zijn vader, Jacques-Jean Coremans, een rechter, republikeins gezind, was één van de 41 Vonckisten die in 1790 het democratische adres ondertekenden en aan het Belgisch Congres aanboden. In 1815 week hij met zijn gezin naar Wenen uit. In 1821 werd Victor wegens zijn radicale ideeën uit Oostenrijk gezet. Cf. ook G. Hagelweide, *Deutsche Zeitungsbestände in Bibliotheken und Archiven*, Düsseldorf, 1974, p. 251, nr. 1494.
67 Cf. V. Coremans, *Der Verbannte aus dem Königslande. Eine Darstellung der Verfolgungen, die derselbe in der letzten Zeit in Bayern erlitt. Aktenmäszig, einfach, treu und wahr von ihm selbst verfaszt*, Clarus, 1835; I. Kuranda, *Belgien seit seiner Revolution*, Leipzig, 1846, p. 84-87; O. Fischer, *Belgie a Nemecko. La Belgique et l'Allemagne*, (Praag), 1927, p. 45-49 en 90-91; J. Cuvelier, 'Coremans, Victor', in: *Biographie Nationale*, XXXIX, Suppl. I (1956), p. 481-485; H. von der Dunk, *Der Deutsche Vormärz und Belgien*, Wiesbaden, 1966, p. 272-276; *H.J. Elias*, p. 124.
68 Die aanstelling gebeurde waarschijnlijk op last van de Theux die behalve premier ook minister van binnenlandse zaken was, onder wie het Rijksarchief ressorteerde.

69 Bij N.J. Slingeneyer.
70 Cf. *Gazette van Gend*, 29.7.1840, p. 2, kol. 2; *Kunst- en Letter-Blad* 1840, nr. 16, p. 64; *Die Freie Presse*, 1840, p. 271.
71 Deze bood hem de gelegenheid om nog even op te merken: 'M. Rogier a eu la *faiblesse* de se venger de nos articles par des mesquines persécutions contre le rédacteur de la *Presse Germanique*... Maintenant que ce ministre a disparu, nous n'avons plus rien à lui reprocher. Nous en laissons le soin à ceux qui le louaient il y a quelques semaines'. (*Germ. Pr.*, 1841, p. 277). In ieder geval staakte Coremans *Die Germanische Presse*: de laatste aflevering (nr. 70 d.d. 6.5.1841) kwam te vroeg volgens zijn plan (30.9.1840, p. 264). Al sedert augustus 1840 was de frequentie van de afleveringen afgenomen: men abonneerde zich niet op een blad dat vanwege de politieke pressie ten dode was opgeschreven. Tot einde juli 1840 verschenen er, op één uitzondering na, twee afleveringen per week; in augustus en november 1840 twee per maand; in oktober 1840 en januari 1841 geen enkele; in september en december 1840 en in februari en mei 1841 telkens één. Volgens I. Kuranda waren echter ook de tweetaligheid van het tijdschrift - waarbij een deel van de lezers de nietverstane taal als overbodig beschouwt - en het afgesneden-zijn van Duitsland verantwoordelijk voor het geringe succes. Nu hadden Coremans en Delecourt juist door die tweetaligheid Duits- én Franslezenden willen bereiken, maar ze overschatten zowel het aantal van de ene als dat van de andere groep. In Duitsland mocht *Die Freie Presse* niet binnen en in België hadden de Duitsers er volgens Kuranda geen belangstelling voor (*I. Kuranda*, p. 85). Van de Duitsonkundige Vlamingen - die door hun opvoeding wèl Frans kenden - veronderstelde Delecourt, hierin Coremans volgend, vrij naïef, dat ze vlug Duits zouden leren lezen. (*Fr. Pr.*, 1840, p. 9) Coremans, duidelijk onder de invloed van de Duitse theorieën over de identiteit van Duits en germaans, had dat in de *Conservateur belge* van 13.8.1837, waarin hij met Y ondertekende, ook al beweerd: 'Le flamand n'étant qu'un dialecte allemand, tout homme qui connait bien le *Nederduitsch*, pourra lire et comprendre assez facilement l'Allemand qui est un composé de divers dialectes germaniques; composé que peu à peu des hommes de génie ont transformé en une langue aussi riche qu'harmonieuse et euphonique. L'Allemand est pout la Belgique sa propre langue embellie, idéalisée, adaptée à un système rythmique aussi parfait que celui du grec et du latin'. (geciteerd naar *Fr. Pr.*, 1840, p. 81).
72 *Fr. Pr.*, 1840, p. 33. Over Victor-Hubert Delecourts opvattingen over het Nederduits: G. Vannes, 'Delecourt en de toenadering tot het Nederduits (Platduits)', in: *Tijdschrift voor Levende Talen*, XII, 1846, p. 49-53 en L. Simons, *Vlaamse en Nederduitse literatuur in de* 19*de eeuw* I, Gent, 1982, p. 29-54.
73 *Fr. Pr.*, 1840, p. 10.
74 Over de Oostenrijkers merkte Coremans in een noot op dat ze uit dynastisch belang hadden verhinderd dat het Hoogduits werd ingevoerd, en dat ze via hun censuur werken van klassieke dichters hadden verboden of beknot.
75 Bijvoorbeeld in de bijdragen van L. Wittich over de dichter Grabbe en over de literatuur van Klopstock tot Chamisso ('Ernste Blicke auf die deutsche schoene Literatur'), waarin de belangrijkste auteurs bondig werden gekarakteriseerd en de Engelse invloed (Richardson, Scott, Byron) op hen werd toegelicht.
76 ... met de woorden: 'Le Roi et les premières notabilités de la capitale encouragent ce projet digne d'éloge...' (*Fr. Pr.*, 1840, p. 276).
77 *Belgien seit seiner Revolution*, p. 435.
78 *Die Grenzboten*, 1841, 1e sem., p. 3.
79 A. Baron, een tot Belg genaturaliseerd Fransman, was één van de stichters van de Université Libre de Bruxelles en een bekend vrijmetselaar; hij doceerde literatuurgeschiedenis. F. de Seyn, *Dict. des Ecr. belges*, I, p. 49. Over hem ook *Charlier*, partim, en *Kuranda*, p. 430.
80 Bij de firma Deutscher Verlags-Comptoir (rue du Commerce, 29), die hij samen met zijn broer Herman had gesticht, maar die slechts korte tijd bestond daar het tijdschrift weldra naar Leipzig zou verhuizen. (*Gb*, 1891, IV, p. 3, en *I. Kuranda*, p. 435).
81 Ibid., p. 308-309.
82 *Gb.*, 1843, 2e sem., p. 940.
83 Kuranda verklaarde eerst dat hij had nagelaten bij de Pruisische regering om de toelating te vragen, en dat hij, toen hij dat in december 1841 bij het Pruisisch gezantschap te Brussel wél deed, van het postkantoor te Aken het bericht ontving dat *Die Grenzboten* niet in Pruisen mocht worden ingevoerd. (*Gb.*, II, 1842, 1e sem., p. 39 en 679-680 en *o.c.*, p. 435-436). Later vertelde hij aan C. von Wurzbach, de samensteller van het *Biographisches Lexikon des Kaiserthums*

Oesterreich (Wien, 1862-1868), dat de Pruisische gezant te Brussel, Heinrich von Arnim, invloed op *Die Grenzboten* had proberen te krijgen en dan, omdat Kuranda zich daartegen verzette, ervoor had gezorgd dat het tijdschrift aan de Pruisische grens telkens in beslag werd genomen. (*Gb.*, 1891, IV, p. 5).

84 *Ibid.*, p. 11.

85 De titelbladzijde voor jaargang 1841 vermeldt de uitgeverij Friedrich Ludwig Herbig voor de hele jaargang.

86 *Kuranda*, p. 436.

87 *Gb.*, 1891, IV, p. 11-12.

88 *Kuranda*, p. 436. Doch ook het boek bezorgde hem een teleurstelling, want toen Gustav Höfken in 1847 *Vlämisch Belgien* publiceerde, verdacht hij die van plagiaat en vroeg hij drie beoordelaars - prof. Carl Biedermann, Dr. Heinrich Laube en Dr. Heinrich Muttke - om een vergelijkend onderzoek van de twee boeken. Dit werd, samen met de unanieme conclusie dat Höfken Kuranda's *Belgien seit seiner Revolution* geplagieerd had, in *Die Grenzboten* van 1848 gepubliceerd. (*Gb.*, jg 7 (1848), 1e sem., d. 1, p. 61-70).

89 Toen associeerden zich Julian Schmidt (tot 1861) en Gustav Freytag (tot 1870) met Grunow en namen Schmidt en J. Kaufmann de redactie over; van toen af had het blad geen band meer met het Brussel van Kuranda en leefde het tot 1898 als liberaal en van 1898 tot 1923 als conservatief tijdschrift voort (*H. von der Dunk*, p. 294-298).

90 *Gb.*, 1891, IV, p. 11-13.

91 Vertegenwoordigers van 'Junges Deutschland', hun geestverwanten (Carl Gutzkow, Heinrich Heine, Gustav Kühne, Heinrich Laube en Ernst Willkomm), universitairen die ingevolge de 'Karlsbader Beschlüsse' na de moord op Kotzebue het onderzoek tegen de 'Burschenschaften' te vrezen hadden, enzovoorts. Over E.M. Arndt: *O. Fischer*, p. 8-14 en 98-99; P.N. Nelde, 'Ernst Moritz Arndt, der Wegbereiter', in: *Flandern in der Sicht Hoffmanns von Fallersleben*, Wilrijk, 1967, p. 11-16.

92 *Gb.*, 1845, 1e sem., d. 1, p. 575-581, uit de als manuscript voor vrijmetselaars gedrukte tekst *Festgaben, dargebracht von Brüdern der Loge zur aufgehenden Morgenröthe im Orient zu Frankfurt a.M. zur Feier ihres 25jährigen Jubiläums* 1833.

93 *Gb.*, I, 1841, p. 6.

94 U.B. Gent, G. 15770/13. Tekst bij *H. von der Dunk*, p. 294, A. Deprez, *Brieven... Willems*, nr. 1730.

95 Van de overige Belgen leverden vooral Van Hasselt en Baron bijdragen.

96 *Gb.*, 1845, 1e sem., p. 209-219 en II (1842), 1e sem., p. 443-460.

97 *Ibid.*, p. 501-508.

98 U.B. Gent, G. 15770/13. Tekst bij *H. von der Dunk*, p. 294, A. Deprez, *Brieven... Willems*, nr. 1849.

99 Cf. *Gb.*, 1845, 2e sem., d. 4, p. 267.

100 *Fr. Pr.*, 1840, p. 183-184, 187, 196 en 220.

101 Cf. M. Moonen, *Johann-Wilhelm Wolf, de grondlegger der volkskunde in Vlaanderen*, Brussel, 1944, p. 15-16.

102 Cf. A. Schmidt, 'Honderd jaar Vlaamsche volkskunde. Het eerste Vlaamsch volkskundig tijdschrift 1842-1843', in: *Volkskunde*, 1943, p. 190-200; K.C. Peeters, *Nederlandse volkskundige bibliografie IV*, Antwerpen, 1967, p. VII-XVII; *Moonen*, p. 16-17. In 1843-1844 had hij aan de universiteit over germaanse oudheden gedoceerd. Volgens Stecher werd Wolfs cursus (1844) door de studenten koel ontvangen: '(il) s'était trouvé fort étonné de la froidure avec laquelle la jeunesse avait accueilli sa théorie des sacrifices humains et ses homélies sur le paganisme scandinave. Il a depuis cherché à expliquer sa déconvenance académique, en tonnant dans les journaux flamands et allemands contre on ne sait quel parti français qui aurait son siège à Gand'. Waarschijnlijk heeft Wolf hiermee de vooruitstrevende sympathisanten van prof. Huet bedoeld, naar wie ook Stechers sympathie uitging. (J. Stecher, 'Le Mouvement Flamand', in: *La Flandre Liberale*, I, 1847-18149, p. 213, noot 1). Van Gent uit had hij landgenoten (Prof. V.A. Hubner, Ludwig Uhland en diens vrouw, Luise von Plönnies en haar dochter) begeleid en voordrachten gehouden, om de culturele banden tussen Vlaanderen en Duitsland aan te halen. De Vlaamse zangverenigingen had hij er aangespoord om het 'Vlaemsch-Duitsch Zangverbond' te stichten. Maar op het einde van 1844 geraakte hij met Van Duyse en Nolet in onmin, waarschijnlijk omdat Van Duyse en Nolet tot voorzitters van het 'Vlaemsch-Duitsch-Zangverbond' waren gekozen en hij niet. (*Moonen*, p. 17-18).

103 *Gb.*, 1845, 2e sem., d. 4, p. 267.

104 L. Jottrand, *Nederduitsche gewrochten*, Brussel, 1874, p. 63; *Elias*, [II], p. 441, noot 17.
105 Vgl. H. Uyttersprot, 'De factor Duitsland in het Vlaams leven', in: *Heinrich Heine en zijn invloed in de Nederlandse letterkunde*, Oudenaarde, 1953, p. 449-452.
106 Cf. *L. Simons*, p. 51, noot 190 en A. Deprez, *Kroniek van Snellaert*, Brugge, 1972, p. 72. Over de houding Delecourt-Snellaert: *L. Simons*, p. 36-41 en 49.
107 Cf. *Schmidt*., p. 197-198.
108 Alf. K.L. Thijs, 'Peiling naar de politieke overtuiging van Lodewijk Joachim Vleeschouwer (Antwerpen, 1810-1866), vrijmetselaar, katholiek journalist en flamingant', in: *Bijdragen tot de geschiedenis (Liber alumnorum Karel van Isacker S.J.)*, jg. LXIII, 1980, p. 328, noot 84; *H. Elias*, II, p. 441, noot 14.
109 *L'Emancipation*, 28.8., 11.9, 29.9 en 1.10.1839 (cf. *L. Simons*, p. 33, noot 22 en *Elias*, II, p. 414, noot 117), in Coremans' *Freie Presse* (1840, p. 9-11) en in zijn *La langue flamande, son passé, son avenir. Projet d'une orthographe commune aux peuples des Pays-Bas et de la Basse-Allemagne*, Bruxelles, 1844.
110 Het was onvoorzichtig eraan te herinneren dat zich, sedert het verbreken van de Franse heerschappij over Europa in 1815, onder de volkeren van de germaanse stam 'een levendige drang naar innerlyke vereeniging' vertoonde, en dat in Denemarken een partij machtiger werd 'die eene nauwere verbinding van alle staten van germaanschen stam, als eene volstrekte noodsakelykheid van selbsbehoud' probeerde tot stand te brengen en dat in België 'eene tastbare verwydering jegens Vrankryk' bestond, 'terwyl een langsame, doch onwe-derstaanbare drang' het 'immer meer tot Duitschland' deed naderen. (*Brh.*, 1845, p. 4).
111 Cf. noot 86. In onderstaande lijst van medewerkers aan *De Broederhand* zijn de namen van de medewerkers aan *Die Grenzboten* gecursiveerd: Arndt, *Auerbach*, Auersperg, Ludwig von Bayern, Duller, Freiligrath, Geibel, *Gutzkow*, Halm, Haltaus, Hauch, *Heine*, Herwegh, Hoffmann, Honek, *König, Kühne*, Kuranda, *Laube*, Lenau, Lewald, *Mügge*, Mundt, Pyrker, Rückert, Schwab, Schücking, Simrock, Tieck, Uhland, *Weill*, Wihl, Alexander von Würtemberg, Zedlitz, Zschokke en de schrijfsters Bettina von Arnim, Adelheid von Stolterfoth, Annette von Droste-Hülshof, Luise von Plönnies, gravin Hahn-Hahn, Paaltzow enz.
112 *Brh.*, 1845, p. 7.
113 *Ibid.*, p. 7-8; *Stecher*, p. 214-215, noemde die opvatting inconsequent daar ze de Franse invloed afwees, maar onder beroep op het germaanse element in de Vlaamse bevolking de schrijvers het aanleunen bij de Duitse literatuur aanprees.
114 *Brh.*, 1845, p. 6.
115 *Delecourt*, p. 7-8.
116 Volgens de *Vlaemsche Volks-Almanak* van C.-H. van Boekel was de spelling van *De Broederhand* 'een mengelmoes van Nederduitsch, Vlaemsch en Hoogduitsch'. (Aldus geciteerd in *Brh.*, 1845, p. 492). *Den Vaderlander* noemde 'den heer doctor Lupus, alias Wolf' 'eenen duitsch of germaniljon' en schimpte ook op Rens, Snellaert, Blommaert, De Laet en Conscience. (Geciteerd volgens *Brh.*, 1845, p. 492-493). Hierover ook *A. Helfferich*, p. 162 en *Von der Dunk*, p. 309-310.
117 *Brh.*, p. 306.
118 Bijvoorbeeld in de bijdragen van Delecourt over Duitse landkaarten en over de nadruk (contrefaçon) van Franse boeken en in het artikel 'Hoe Belgien nog beoordeeld wordt bij de Fransen' door L.J. (ottrand). Het gebeurde ook in recensies van studies en beschouwingen over België (*Reiseerinnerungen aus Belgien* van Luise von Plönnies, *Belgien in seinen Verhältnissen zu Frankreich und Deutschland* van G. Höfken en *Belgien, Handbüchlein für Reisende*) en in het verslag - met gedichten in twee talen - van het eerste muziekfeest van het 'Vlaemsch-Duitsch Zangverbond' te Keulen van 14 tot 16 juni 1846.
119 Het meest vertaald werden gedichten van Wolfs schoonmoeder, Luise von Plönnies. Ook werd poëzie vertaald van Wieland, Schiller, Bürger, Heine, Justinus Kerner, Moritz Hartmann, Guido Görres en Heinrich König. Delecourt vertaalde een deel van het *Nibelungenlied*. Een novelle van Luise von Plönnies werd door K. Stallaert, een van Brentano door S. Vanderbeek en een van Tieck door een anonymus vertaald. A. Lebermuth schreef in het Duits het artikel 'Johann Peter Hebel'. Uitvoerig gerecenseerd werden *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder*, uitgegeven door L. Uhland, *Reineke Fuchs*, uit het Nederduits door K. Simrock, en het *Handbuch der Geschichte der poetischen National Literatur der Deutschen* van G.G. Gervinus.
120 Uit het Zweeds vertaalden Potgieter en H. van den Hove (= Delecourt), uit het Deens L.J.(ottrand) en P. Lebrocquy.
121 *Simons*, p. 51.

122 *Von der Dunk*, p. 310-311.
123 Ofschoon hij voor zijn komst naar België volgens Moonen 'alle banden met familie, kerk en maatschappij' had verbroken en in zijn Belgische tijd protestant was (*M. Moonen*, p. 14-15 en 19), droeg hij de reputatie van traditioneel katholiek te zijn nog met zich mee en werd zijn naam in verband gebracht met obscurantisme en theocratie en hun ellende, waartegen de progressieve ideeën via het Frans bescherming hadden geboden. (*Stecher*, p. 215).
124 *Gb.*, 1845, 2e sem., d. 4, p. 267. Verder over J.-W. Wolf en *De Broederhand: O. Fischer*, p. 42-43 en 103; E. de Bom, 'De Vlaamsche letterkunde in den vreemde', in: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*, 1932, p. 1031 en 1037-1040; *Uyttersprot*, p. 15; *Elias*, II, p. 328-329 en 354-356; J. Behets, 'Het "Germanisme" in de Vlaamse Beweging (1845-1848)', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1960, kol. 201-210; H. Noels, *Zuidnederlandse tijdschriften voor* 1850, Antwerpen, 1970, p. XXII-XXIII en XL; A. Deprez en H. Vanacker, *De Broederhand* 1845-1847; *Der Pangermane - Der Germane* 1859-1862, Gent, 1988.
125 *Von der Dunk*, p. 266.
126 Cf. *Uyttersprot*, p. 440.
127 D. Sleeckx, 'Waer henen', in: *De Vlaemsche Stem*, 1846, p. 127-154; *Von der Dunk*, p. 314-317.
128 Cf. F. Sartorius, 'L'Association Démocratique (1847-1848)', in: *Socialisme*, 1976, p. 250-268 en 355-372.
129 Cf. *L. Jottrand*, p. 43.
130 R. van Sint-Jan, 'Die politische Presse Belgiens', in: *Zeitungswissenschaft. Zweimonatschrift für internationale Zeitungsforschung*, IV, 1929, nr. 3, p. 131.
131 H. Tarlier, Bruxelles, resp. 1827 en 1829.
132 *Koninklijk Genootschap Concordia te Brussel*, Brussel, 1830, p. 40. Over L. Jottrand verder: *Elias*, I, p. 338 en II, p. 80-81 en 112-113; *Von der Dunk*, p. 284-285; *Simons*, p. 63-66.
133 *R. van Sint-Jan*. p. 144-145.
134 *E. Gubin*, 'L'implantation du flamingantisme à Bruxelles: L'action de Michel van der Voort (1840-1856)', p. 85.